

Ristisõdade käsitlusi
idas ja läänes ning muslimite vanim
allikas ristisõdade kohta:
Ibn al-Qalānisī *Ta'riḥ Dimāšq*
(Damaskuse ajalugu)

Tõlkinud ja kommenteerinud Üllar Peterson

**I. Ristisõjad — vastus muhameedlaste
suurtele vallutustele**

Keskaegse Euroopa tähelepanuväärne sündmusi ristisõdade näol on detailselt teada mõlema poole, nii kristlaste kui ka muslimite allikate kaudu. Euroopa suuremates keeltes on neist mahukalt kirjutatud, seega piisab vaid põgusast meeldetuletusest, et 1095. a novembris kuulutas paavst Urbanus II välja ristisõja (1096–1099), mille käigus purustati draamatilises Antiokia lahingus Rumi sultanaadi väed ja 1099. a juulis vallutati Jeruusalemm. Islamimaailm oli sel ajal juba pikemat aega poliitiliselt killustunud ja kogenud äsja suurt vapustust Kesk-Aasiast Lähis-Itta tunginud islamiusku seldžukkide invasiooni näol. Esimese ristisõja käigus tekkinud Jeruusalemma kuningriik (1099–1291), Tripoli krahvkond (1109–1289), Edessa krahvkond (1098–1150) ja Antiokia vürstiriik (1098–1268) hakkasid 12. sajandi keskpaigaks alla jääma esmalt võimsale türgi sugu Zankiidide dünastiale (1127–1250), kes likvideeris Edessa krahvkonna, siis aga Egiptusest valitsenud Aijubiidide riigi (1171–1250)

eesotsa tõusnud Saladinile (1137–1193), kes purustas kristlased 1187. a Hattini lahingus ja vallutas Jeruusalemma tagasi. Aastaks 1291 tõrjus Mamelukkide riik frangid Pühalt Maalt lõplikult välja. Ristisõdade pärandi üle läänele on palju diskuteeritud, tunduvalt nõrgem oli selle sündmuse mõju aga toonasele islamimaailmale, mis aga seda jõudsamalt on viimase poolsajandi jooksul hakanud ristosõdu endale taasavastama.

Ristosõdade olemuse mõistmiseks tuleb arvesse võtta neile eelnenud viiesaja aasta jooksul aset leidnud araablasterst muhameedlaste invasiooni. Kuidas ka ei püüa islamiõpetlased ja ka mõned lääne ideoloogid muslimite vallutustele tänapäeval vaat et õilsuse silti külge kleepida (maailma suurim ja poliitkorrektsim entsüklopeedia *Americana* sõnastab selle lausa „tee avamisena rõhutatud rahvaste juurde“; *sic!*, *Americana* 2006, 16: 91–92), ei varja autentsed islami allikad protsessi olemust: religioosest fanatismist ja maisest aplusest kantud muslimite väljapaiskumine Araabia poolsaarelt oli äärmiselt julm, miljoneid inimelusi nõudev, kõike väärtuslikku sõjasaagiks võttev, võidetuid orjastav, seksiorjadena häbistav või siis maksukohuslaste *dimmi* dena alandav ning terveid rahvaid ja tsivilisatsioone oma teel hävitav protsess. Pealetung kristlusele kujutas endast selle käigus vaid ühte osa suurest muhameedlike araablasterst sõjalisest rändest, millest dramaatilisim oli esimene, aastatel 630–730 toimunud etapp, mil hõivati ligemale pool toonasest kristlikust maailmast Süüriast Portugalini, sootumaks hävitati aga Iraani zoroastriitlik tsivilisatsioon, laastati Kesk-Aasia ja alustati India rüüstamisega. Kuigi muslimite tarmukus järgnevatel sajanditel rauges ning kristlike palverändurite külastamist muslimite kätte langenud Jeruusalemma reguleeriti, rikkus islamiseerunud türklasterst tungimine Lähis-Itta 11. sajandil ja võimsa Seldžukkide riigi rajamine vahepeal saavutatud poliitilise ja religioosse tasakaalu.

Võidukad vallutused upitasid islami eneseteadvuse niivõrd kõrgele, et alates 9. sajandist kujunes välja lausa vallutusteemaline mahukas ajalooperiaru *futūh* ('vallutus'). Selle žanri ühe peamise allika Aḥmad ibn Yaḥyā al-Balāḍurī (820–892) *Kitāb Futūḥ al-Buldān*'i (*Maade vallutamise raamat*) otsekoheste määratluse järgi toimus muslimite 7. sajandi pealetung „maise saagihimu ja taevase tasu nimel“ (al-Balāḍurī 1916–1924, I: 165). Teine märkimisväärne vallutusi käsitlev teos on Muḥammad Ibn-‘Alī ibn-A‘ṭam al-Kūfī (srn u 926) teos *al-Futūḥ* (*Vallutus*), mis kirjeldab enam kui kahel tuhandel leheküljel araablasterst verist ja võidukat

pealetungi, esitab selgesõnalised ideoloogilised põhjendused uskmatute alade allutamiseks islamile: „See kujutab endast nende alade vabastamist pahest ja roiskumusest“; muslimitepoolne anastamine on „Allahi sõna ülendamine“, mille käigus „Allah heidab õudust uskmatute südameisse“; vallutajatest muslimite tasuks on „sõjasaak siinpooluses ja paradiis hukkudes“ (al-Kūfi 1992, I: 81, 87, 98). Autor ei varjagi, et muslimite esimesed suured võidud uskmatute üle 634–636 ajendasid uusi alasid ründama „sealt saadava veelgi suurema saagi nimel“ (*Ibid.*, 108). Läbivalt rõhutatakse teoses uskmatute alade ründamisest tulenevat igakülgset tulukust siin- ja sealpooluses: „Kes tapetakse teie hulgast — temale saab osaks märterluse hüve, kes teist aga ellu jääb — temale langeb võitja kuulsus ja sõjasaak“ (*Ibid.*, 151). Muslimite sõda teiste rahvaste ja riikide vastu ei tule islami seisukohast sugugi mitte häbeneda, vastupidi: Allahile kui kõige loojale peab kuuluma kogu maa tema tahet täitvate muslimite vallutuste kaudu, Allah on lubanud kõik maailma maad muslimitele, seega Allah vallutabki neid muslimite käe läbi (*Ibid.*, 154, 171, 207). Veelgi enam: kristlased ei vääri oma maad, sest hüljates „tõelise kristluse“, on nad muutunud koertest ja sigadest veelgi räpasemaks (*Ibid.*, 184–185). Korduvalt tsiteeritakse ka kurikuulsat koraani kohta 9: 29, mis teeb muslimitele kohustuslikuks võitlemise kristlaste jt uskmatute vastu nende allumiseni islamile (*Ibid.*, 84, 192); vallutatud maade kristlased sunnitakse rüüstates ja tappes alluvusseisundisse (*dimmi* staatus) (*Ibid.*, 340).

Islamivallutuste *futūh*-žanri andmeid kinnitavad ka kesksed islami ajalootööd: „Araabia ajaloo isa“ aṭ-Ṭabarī (839–923) kirjeldab sadadel lehekülgedel detailselt tosinat lahingut, mille käigus araablased-muslimid hävitasid Allahi abiga sadu tuhandeid Bütsantsi kristlasi ja Sassaaniidi impeeriumi zoroastriste, ning kümnete linnade paljaksriisumist (aṭ-Ṭabarī 1879–1901: köited 4 ja 5). Neid käsitlusi kordavad hilisemad muslimite kirjutatud üldajalood.

Läänes „viimase mereni“ jõudnud ja sealt Euroopasse tunginud muslimeid innustas puht maine saagiha, nagu tunnistab Hispaania vallutamise üks peamisi allikaid, ajaloolase Ibn ‘Abd-al-Ḥakami (803–871) teos *Futūh Miṣr wa-al-Mağrib wa al-Andalūs* (*Egiptuse, Magribi ja Andaluusia vallutamine*), kus leiduvates rikkaliku sõjasaagi kirjeldustes ei vaevata lugejat religioosete õigustustega (Ibn ‘Abd-al-Ḥakam 1961: 275–282). Kuid leidis ka ideologe, kes juba toona nuputasid põhjendusi teisel

kontinendil toimivate vallutuste õigustuseks, omistades 711. a Hispaaniasse tunginud muslimite väejuhile Tāriq ibn Ziyādile ettekäände „vabastada sealsed rahvad türanniast [*sic!*] ja kindlustada orbude õigused“, aga samas selgub sellesamas teoses, et tasu taolise õilsa pingutuse eest saab kätte juba siinpoolsuses vallutatud alade naisterahvaste näol:

On ju kindlasti jõudnud teienigi [kuuldus sellest], millised meeldivad, taevalikud naised/huurid¹ asustavad seda poolsaart — need on kreeka tütrede, kes uhkeldavad oma pärlite ja kalliskividega kullaga tikitud kaunites kleitides, neid [naisi] hoitakse kroonitud kuningate kodades (*Ĝamharat huṭab...* 1933, II: 300).

Rünnates aga idas polüteistidest hindusid, kelle vastu on islam erinevalt monoteistidest tunduvalt karmim, pole üldse vaja midagi ideoloogiliselt põhjendada. Kirjeldades 8. sajandi alguse olukorda, räägib üks seda teemat käsitletud vanematest allikatest India süstemaatilisesest rüüstamisest, sõjasaagi võtmisest ja sadade tuhandete hindude hävitamisest mingeid ettekäandeid toomata (*Chachnama* 1900), sest ütlevad ju kesksed islami õiguse teosed, et polüteistidel on valida vaid mõõga ja islami vahel. India muutus järgnevatel sajanditel muslimite rüüste sihtmärgiks, kust rövsaagina saadud kalliskive muslimitest ajaloolaste liialdatud teadetest veeti ära lausa elevantidega ning „uskmatute pead veerevad kui krokodilli munad“... (Elliot 1871, III: 67–92).

Alates 8. sajandi lõpust pühendab islami õigus mahukalt ruumi nii vallutussõdadele kui ka hõivatud alade haldamisele, kus rahva enamikku moodustavaid mittemuslimeid *ḍimmi*'sid on raske nimetada millekski muuks kui lüpsilehmadeks (Peterson 2016; 2018; Abū Yūsuf 2017). Kristlased nagu ka kõik muud islamis nimetatud teiseusksed moodustasid tugevasti piiratud õigustega teise sordi kodanikkonna, kellele olid religiooni praktiseerimisel seatud karmid piirangud ja keda uskmatuse eest eraldi maksustati (Tritton 1930).

8. sajandi keskpaigaks peatus islami sissetung ajutiselt nii läänes kui ka idas: suured alad muslimitele kaotanud Bütsants asus 9.–10. sajan-

¹ Koraanis muslimitest märtritele paradiisis lubatavad paradiisinaised — huurid. Siin kõnes antakse sõduritele teada, et vallutatav Andaluusia (Hispaania) on justkui maa-pealne paradiis.

dil vasturünnakule, suutes nihutada islami ja kristliku maailma piiri Väike-Aasiast tagasi Süüriasse; ka Indias tõrjusid sealsed hindudest valitsejad muslimid ajutiselt välja; 11. sajandiks toimus otsustav pööre Hispaania rekonkistas ning 8.–9. sajandil löödi Vahemerel peremehet- senud muslimid Korsikalt, Sardiinast ja Sitsiiliast minema. Kuid 11. sajandil algas uus islami pealetung uusmuslimitest türklaste näol (islami allikates on nad tuntud kui *turkumān*), kes rändasid teel kõike purus- tades Kesk-Aasiast Iraani ja Lähis-Ida aladele. Türklastest saidki vahe- peal langema hakanud islami sõjalise võimsuse taastajad 1040. aastatel rajatud Seldžukkide impeeriumi näol.

Ristisõdu võibki käsitleda kristliku maailma sajandeid hilineanud reaktsioonina muhameedlaste vallutustele. Ristisõdade otsene ajend oli Bütsantsi hävitav lüüasaamine seldžukkidelt Manzikerti lahingus 1071. a, mida on iseloomustatud „Bütsantsi suurima lüüasaamisena seni- ses 700-aastases ajaloos“ (Norwich 1997: 242).² Selle tulemusena nihkus kristliku ja islamimaailma rajajoon vaid mõne aastaga Anatoolia idaosast Konstantinoopoli müüride alla ning Lähis-Idas hakkas leegitsema värs- kelt islami vastu võtnud türklaste islamifanatism. Sellise arengu otsene tulemus oli Jeruusalemma külastavate kristlike palverändurite sage tap- mine ja röövimine, mis rikkus sajandeid valitsenud hapra tasakaalu, mis kehtis Palestiinas kristlike pühakohtade, eriti Jeruusalemma väisamise kohta — kuid just 11. sajandil kasvas järsult Euroopast Jeruusalemma minevate palverändurite hulk, ulatudes näiteks aastatel 1064–1065 kuni 12 000 inimeseni aastas (Gabriele 2011: 73–93).

Muhameedlaste hävitav vallutustelaine 7.–8. sajandil, järgnenud sajandite verised piirisõjad ja 11. sajandil türklaste uue pealetungiga kaas- nenud julmused olid seega 1095. a kirikukogul ristisõdade idee ning ees- märgi sõnastamise põhjuseks. Erinevalt islami vallutustekstides „Allahi tahte“ ja paradiisi ihaluse kõrval selgelt esile kerkivast maisest ambit- sioonist „röövsaagi ja naiste“ näol puuduvad ristisõdade ajendtekstides, milleks on Clermonti kirikukogul peetud kõne erinevad versioonid, iga- sugused viited maisele kasuahnusele: ainsaks tõukejõuks on kristlaste

² Sarnased on teiste ajaloolaste ja ka lahingule järgnenud sajanditel bütsantslaste endi hinnangud, vt erikäsitlust lahingu tulemustest: Hillenbrand 2007; olukorrast enne risti- sõdu ja Manzikerti aegu: Runciman 1951, I: 51–79.

tagakiusamine, tapmine ja nende varade rüüstamine muslimite poolt kristluse sünnikohas:

Jeruusalemma piirkonnast ja Konstantinoopoli linnast on pääsenud liikvele õudustäratav lugu, mis kostab vägagi sageli meie kõrvu: nimelt on üks Pärsia kuningriigi piirest pärit rahvas — neetud ja Jumala poolt võõristatud rass, justament rahvas, mis pole oma südant juhatanud Jumala suunas ega oma hinge tema hoolde andnud — tunginud kristlaste valdustesse, teinud need mõõga, rüüste ja põletamise väel inimtühjaks, viies sealt ühed oma valdusse vangid, hävitades teisi, piinates julmalt ning Jumala kirikud täiesti maatasa tehes või omastades need enda religiooniriituse jaoks. Nad purustavad altarid pärast seda, kui on need oma räpasusega rüvetanud. Nad löikavad kristlasi ümber, nii et verd pritsib altaritele või voolab ristimisvaagnatesse. Kui nad tahavad inimesi lihtlabase surmamisega piinata, löikavad nad nende kõhu lõhki ning kisuvad soolikad välja, kinnitavad need vaia külge ning piitsutavad seejärel ohvrit vaia ringi ajades seni, kuni kogu sisikond on väljas ja ohver maha langenud. Teised aga köidetakse posti külge ja lastakse nooltega surnuks või sunnitakse neid pead kaugele ette sirutama, et saaks seda ühe hoobiga maha raiuda. Või mida ma peaksin lausuma kohutavast naiste vägistamisest — rääkimine sellest on vaikimisest veelgi jubedam! Kreeklaste kuningriigi [Bütsants] on nad nüüd tükeldanud ja jätnud selle oma valdustest nõnda suurel määral ilma, et selle saaks läbida kuu või paariga.³

Kõne lõpus sisaldub otsene selge eesmärk kristlastele esitatava üleskutsena, kus ei puudu ka pühasõdaluse üllas motiiv:

Kellel siis veel kui mitte teil lasub kohustus maksta kätte taoliste pahategude eest ning võtta valdused tagasi? Teil, kellele Jumal on lasknud teiste rahvaste ees osaks saada märkimisväärse kuulsuse relvade läbi, suure julguse, kehalise rammu ja väe, et anda maitsta kaotusvalu nendele, kes peaksid teile vastu astuma. [---] Kõik sellisel teekonnal langenud, toimugu see maal või merel või tapluses paganatega, vabastatakse sedamaid pattudest.

³ Eksisteerib viis erinevat kõne versiooni, mis aga langevad sisuliselt kõik kokku, nende tekstid inglise keeles: *Medieval Sourcebook*. Selle kõne olemusest ja tagamaadest: Riley-Smith 1995, 13–30; Peters 2011: 25–42.

Et ristsõdade käiku kristlaste poolelt vahetult vaatlevaid allikaid on tosinkond, nendest on Euroopa keeltes kirjutatud mahukalt ja ka lühikäsitluste nõuaks eraldi käsitlemist, siis olgu siinkohal vaid nii palju märkitud, et žanrina on see sarnane islami allikatega nii oma tekstide mitmekesisuse, ideologiseerituse kui ka andmete täpsuse poolest.

II. Hinnang ristsõdadele õhtumaises ajalooteaduses

Clermonti kirikukogust alguse saanud ja 13. sajandil lõppenud ristsõdadele hakati läänes hinnangut andma paar sajandit hiljem. 16.–17. sajandi õhtumaade ilukirjanduse meistriteostes leiavad ristsõjad korduvat käsitlemist, näiteks Shakespeare'i jaoks kujutavad need endast püha ettevõtmist, aga ta möönab ka valitsejate sisepoliitilisi motiive, nagu see ilmneb *Kuningas Henry Neljandas*. (Loomba; Orkin 2013: 104–111). Teoreetilis-filosoofilisest seisukohast hakkas ristsõdu vaatlema toonane filosoofia suurkuju Francis Bacon (Manion 2014: 215–217). Ajalooteaduses alustati õhtumaades ristsõdade käsitlemisega esimest korda siis, kui pärast sajanditepikkusi häbistavaid lüüasaamisi osmanitelt võimaldasid kristliku maailma esimesed suuremad võidud 16.–17. sajandil „hakata eurooplastel vaatlema ristsõdu hetkel toimuvast vastasseisust lahus oleva ajaloolise fenomenina“ (Madden 2002: 3). Õhtumaises teaduslikus ajalookirjutuses kujunes ristsõdade käsitlest sajanditepikkune ideeline võitlus muhameedlaste pealetungi tõrjuvate katoliiklaste ja islamisõpradest protestantide vahel, kellele islam oli paavstivõimu vastu loomulik liitlane. Sellise ideelise vastasseisu alguseks võib pidada protestantide reaktsiooni ühe toonase populaarseima katoliku usku luuletaja Torquato Tasso (1544–1595) 1581. a avaldatud Jeruusalemma vallutamist käsitlevale eepilisele itaaliakeelsele poemile *La Gerusalemme liberata* (*Vabastatud Jeruusalemm*), mis algab lausungiga, mille vaim läbib tervet kirjutist ning sätestab veidi hiljem ka ristsõdade eesmärgi:

Pühitsetud sõjaväed ja vagad rüütlid, / kes vabastanud Kristuse õilsa haa (Tasso 1581: 1).

Päästmaks ristirahvast orjusikke, / mille köidikuis nad nõnda kaua eland, /

võimsa riigi rajamiseks Palestiina maale, / kus vagadus saaks igavesest ajast valitsema, /

ega jääks sinna kedagi takistama palverändurit / Kristuse haual töötatud vannet täitma (*Ibid.*, 4).

Vaid paari aasta pärast, 1584. a määratles luterlasest saksa õpetlane Matthew Dresser (1536–1607) ristisõdu kui paavsti institutsiooni iha maise võimu järele, mis ausaid, kuid lihtsameelseid ristisõdureid ninapidi vedas (Theron; Oliver 2018: 4). Järgnes esimene õhtumaine teaduskäsitlus ristisõdadest Esimese ristisõja täieliku ladinakeelse allikakogumiku *Gesta Dei per Francos* (*Jumala tegemised frankide läbi*) näol prantsuse protestandilt Jacques Bongars'ilt (1554–1612), kelle eessõna püüab tänapäevaste teadlaste hinnangul leida kompromissi katoliikliku ja protestantliku käsitluse vahel (*Ibid.*).

Aastal 1639 ilmus esimene ingliskeelne ristisõdade ülevaade *The Historie of the Holy Warre* (*Püha sõja ajalugu*) katoliikluse vastases vaimus, mille autor Thomas Fuller (1608–1661) on armutu ka islami suhtes, seda iseloomustades vängete väljenditega (Fuller 1639: 7–8). Huvitav on selles töös leiduv arutelu ristisõdade õiguslikkuse üle: need olid küll eelnenud sajandite islamiagressiooni arvesse võttes põhjendatud, kuid samas on autori arvates tunduvalt kaalukamad neli vastuargumenti. Esiteks ei väärivat Jumalast hüljatud Juudamaa vägisi õilistamist. Teiseks annab muhameedlaste vallutusele legitiimsuse aeg: „Kuigi türklased pole koertest teps mitte paremad [---], valitseb see koerakari Palestiina üle niivõrd pikka aega, et kätkeb endas legitiimsust.“ Kolmandaks tõrjub ta väidet ristisõdade õiguslikkusest Jeruusalemma toimunud palverännu takistamise tõttu, sest muutvat ju üllas süda iga koha Jumala linnaks. Neljanda argumendina sedastab ta, et islami kui kurjuse peletamise asemel töid ristisõjad selle järgnevate sajandite osmanite pealetungi näol hoopis lähemale. Seega ta määratleb, et nendel neljal põhjusel on protestandid sellistel vagadel eesmärkidel peetud, kuid kuluka, julma ja mõttetult inimelusid nõudnud püha sõja vastu (*Ibid.* 13–15). Huvitav on ka autori arutelu ristisõdade sotsioloogilise külje üle — ettevõtmine oli tarvilik ristirahva energia kanaliseerimiseks: „Kui veskikividega sarnanevatel väekatel mehepoegadel pole miskit jahvatada, panevad nad ju üksteist põlema“ (*Ibid.* 14).

Vastuseks Fullerile võib pidada prantsuse jesuiidist ajaloolase Louis Maimbourgi (1610–1686) sulest ilmunud teost *Histoire des croisades pour la délivrance de la terre sainte* (*Ristisõdade ajalugu Püha Maa vabastamiseks*, 1675), milles ristosõdijad on Püha Maad vallutavad kuulsusrikka ristosõja kangelased. Teos algab 1095. a Clermonti kirikukogul peetud kõne emotsionaalseimatest versioonikatketest tuletatud õigustusega (Maimbourg 1675, I: 22–27). Uurimus põhineb peamistel ristosõja kristlaste poolsetel allikatel, kulmineerudes emotsionaalsete kirjeldustega sellest, kuidas Jeruusalemma alla jõudnud võitlejaid haarasid hingematavad tunded (*Ibid.* 199–201). Tähelepanuväärne on teos ka põhjusel, et kuigi see on islami suhtes ajastule iseloomulikult negatiivne, algab just siin läänemaailma ajalookirjutuses hiljem aina laiemad mõttmed võtnud ja seni kestev „ülla Saladini“ kiitmine (*Ibid.* 426–430).

Ideeline võitlus ristosõdade teemal jätkub 18. sajandil, kui Voltaire'i käibele toodud „keskaegse lääne barbarluse“ teesis said oma osa ka „fanaatilised, mõttetud ja inimressurssi raiskavad ristosõjad, mida teostasid kurjategijatest vagabundid ja ülbed aristokraadid“ (Voltaire 1759: 341), „paavsti poolt õhutatud ja andeksanniga meelitatud paadunud kurjategijaid“ (*Ibid.*, 348) ning kogu ristosõdade protsessi iseloomustatakse „religioonist, saagiahnusest ja vaimsest häiritusest tingitud rahvaste rändena“ (*Ibid.*, 349). Jeruusalemma vallutamise ajal ettevõtmise kulminatsioonis rahvast haaranud tundeid kirjeldatakse kui „pisarate kaudu avalduvat meeleliigutust, mida sugugi ei saa võimalikuks pidada nondes juhmistunud, pöörastes ja madalast kirest kantud meeltes“ (*Ibid.*, 358). Ega Voltaire'gi saa läbi „Saladini inimlikkuse“ kiitusetä (*Ibid.*, 368–371). Kirstunaelaks aga oli oma ajastu ühe suurima ajaloolase Edward Gibboni (1737–1794) moraalselt tappev hinnang ristosõdadele tema monumentaalses teoses *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* (*Rooma impeeriumi allakäigu ja languse ajalugu*⁴), kus ta määratles just selle sündmuse „keskaja metsiku fanatismi ajastu“ alusepanijaks ning arvas, et ristosõjad pigem pidurdasid kui viisid õhtumaid edasi, sest orienti maetud miljoneid elusid tulnuks kasutada hoopis kodumaa hüvanguks (Gibbon 1836: 1086).

⁴ Eesti keeles vt Edward Gibbon. *Rooma impeeriumi allakäigu ja languse ajalugu*. I–II kd. Tõlkinud Triinu Pakk. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2016. — Toim.

19. sajandil jätkus ristsõdade kriitika ajastuomase romantismi lainel, mis tõstab esile rüütellikkuse ideaale, kuid mattub dogmaks saanud „Saladini ülluse“ alla. Erilisel kohal on Walter Scotti (1771–1832) ajaloolised rüütliromaanid eesotsas 1825. a ilmunud teosega *The Talisman (Talisman)*, mille sõnumiks on üllaste metslaste, ristsõdijate tungimine neist pea jagu intellektuaalselt üle olevasse islami tsivilisatsiooni, kus neile astub vastu „õilis Saladin“, kelle tolerantsist ja suuremeelsusest teos lausa nõretab: „Kas ma pole sulle siis rääkinud, et Saladin ei soovi islamisse pöördumist muul moel kui vaid vabatahtlikult. Tema plaanide hulka ei kuulu tõelise religiooni edendamisel vägivald ega äraostmine“ (Scott 1886: 337). Või: „Saladini armulikkus vangide vastu ja kinnivõetute kohtlemine vastandus kristlastest rüütlite julmusele, kui mõni uskmatu [muslim] nende kätte juhtus langema.“ (*Ibid.*, 453) Need määratlused tõelisest Saladinist ei vasta teps mitte tõele. Teost läbiv positiivne Saladin vastandub raamatu lõpus ristsõdijatele antud hinnangule: „Asudes Euroopast teele kõige pühama kirega kristluse ja kiriku nimel, muutusid nad aga peagi alatuteks, julmadeks ja moraalituteks.“ (*Ibid.*, 449)

Sellist pseudoteaduslikku islamilembest käsitlust tasakaalustab 19. sajandi alguses katoliiklasest ajaloolase Joseph-Francois Michaud' (1767–1839) 1811. a ilmumist alustanud kogumik *Histoire des croisades (Ristsõdade ajalugu)*, mis on üks mahukamaid ja populaarsemaid (järgneva poole sajandi jooksul vähemalt tosin kordus- ja mitu uustrükki) ristsõdade monograafiaid, mis püüab vahepeal ajaloolaste poolt vägagi mustaks võõbatud keskaega veidigi helgemates toonides kujutada. Ristsõdijaid pani Michaud' arvates liikuma küll *l'esprit religieux et militaire* ('religioosne ja sõjaline vaim', Michaud 1825: 9), kuid kogu ettevõtmine kujutas endast asiaatide vastu suunatud „heroilist vallutamist ja tsiviliseerimist“ ning „kristliku koloonia“ loomist orienti (*Ibid.*). Ristsõjad kujutavad endast vastust prohvet Muḥammadi alustatud fanaatilistele vallutustele (*Ibid.*, 19–21), aga otseseks põhjuses on varem korralikult toimunud palverännutraditsiooni (kirjeldused sellest lk 48–69) katkemine seoses türklaste tulekuga, kes Jeruusalemma vallutades tapavad kohalikke kristlasi ja kiusavad saabuvaid palverändureid julmalt taga (*Ibid.*, 74–77). Jeruusalemma vallutamise kirjeldamisel ei vaiki autor kristlaste kordasaadetud veretöödest, kuid lugejale ei jää vähimatki kahtlust, et võitlejaid vallanud religioosne joovastus oli õigustatud hüva asja nimel tapeldes: vabastada pühapaik saratseenidest; kirjeldatakse ka

kohalike kristlaste suurt rõõmu linna tunginud ristsõdijate üle (*Ibid.*, 444–446).

20. sajandil sai aga valdavaks süütundeline teaduskäsitlus, kus paisab eriti silma nii faktoloogiliselt kui ka keeleliselt ületamatu Steven Runciman (1903–2000) ristsõdadele antava hävitava hinnanguga oma triloogia viimases ja kuulsaks saanud lauses: „Kõrged ideaalid määrati julmuse ja kasuahnusega, ettevõtlikkus ja visadus aga pimedaja kitsarinnalise isekusega ning see püha sõda polnud midagi muud kui vaid Jumala nimel ette võetud pikaäegne sallimatuse toiming.“ (Runciman 1954: 480).

Populaarsuse omandas ka idee ristsõdijatest kui tulevase kolonialismi eelväest, mida näiteks René Grousset' (1885–1952) määratleb enam kui tosin korda oma monograafias Prantsuse kolonialismina (Grousset 1934–1936). Kuid ega sellega veel ajaloolaste enesepiitsutamine lõppenud: Iisraeli juhtiv ristsõdade uurija Joshua Prawer (1917–1990) ei pea toimunut mitte ainult kolonialismiks (Prawer 1988: 94, 100), vaid määratleb seda oma uurimuses *The Latin Kingdom of Jerusalem (Jeruusalemma Ladina Kuningriik)* lausa apartheidina (Prawer 1972: 524).

Kuid ükskõik millisest teaduslikust teosest rohkem levitavad kallutatud kujutelmi pseudoajaloolised linateosed, mille kurikuulsaim näide on 2005. a valminud *The Kingdom of Heaven* (Taevane kuningriik), mis sisuliselt kujutab endast Scotti *The Talisman*'i ekraniseeringut. Seda filmi iseloomustab üks paremaid tänapäevaseid ristsõdade asjatundjaid, katoliiklane Jonathan Riley-Smith (1938–2016): „See on islamistide huve teeniv linateos [---], milles tige, ihne ja alatu kristlastest vaimulikond kuulutab jumalasõna muslimite vastu ja kus enamik ristsõdijaid on samuti kujutatud ühtviisi nii juhmide kui ka fanaatilistena.“ (Riley-Smith 2005). Siinkohal tuleb sellele paskvillile ka au anda: linateose dramaatilisem moment piiramistornide kõitega maha tõmbamisest on ilmselgelt võetud Ibn al-Qalānisi tekstist: „Seega siis tõmbasid mehed kõitest [mis olid nende konksude küljes] nõnda, et nende sikutamise ägedusest hakkas piiramistorn juba külili vajuma.“

Just Riley-Smithi teosed tasakaalustavad seda läänlaste enesevihast kantud ideologiseeritud käsitlust kurjast ristsõjast. Tema tosin konna ristsõdade uurimuses ajavahemikust 1967–2012 on keskne tees, et ristsõdijad nägid oma ettevõtmist kaitsesõjana islami vastu, mis oli sageli kantud ka märterluse ideest. Nagu ta oma 1980. a ilmunud

essees *Crusading as an Act of Love* (*Ristisõda kui armastusest kantud tegu*) sedastab, ajendas ristisõdijaid vaga idealism ja kristlaste hoogustunud tagakiusamine seoses türklaste uue laine saabumisega 11. sajandil (Riley-Smith 1980). Või nagu ta ütleb ühes parimas tänapäevases 1986. a ilmunud ristisõdade teaduskäsitluses *The First Crusade and the Idea of Crusading* (*Esimene ristisõda ja ristisõdade põhimõte*), et ürituse eesmärk oli kristlike vendade ning püha Jeruusalemma vabastamine islami ülemvõimu alt (Riley-Smith 1995: 152). Ta määratleb 1996. a avaldatud uurimuses *The First Crusaders, 1095–1131* (*Esimesed ristisõdijad, 1095–1131*): „Esimene ristisõda oli oma olemuselt revolutsiooniline sündmus paavst Urbanus II käibele toodud ideega, et sõda võib olla lunastuslik.“ (Riley-Smith 2000: 189). Juba 1977. a ilmunud raamatus *What Were the Crusades? (Kes olid ristisõdijad?)* määratleb ta ristisõdu kui erilist patukahetsuslikku ettevõtmist: sinna ei mindud mitte ainult võitlema, vaid ka surema, ja sel põhjusel oli just Esimeses ristisõjas palju vanureid (Riley-Smith, 2002: xii, 3, 7, 55–59). Veenvalt lükkab Riley-Smith ümber Voltaire'i tõttu valdavaks saanud pseudoteadusliku väite ristisõdijate kasuahnusest: kulutused ristisõjas osalemiseks olid niivõrd üüratud, et sageli müüdi või panditi vara, rääkimata koju jäänud kodakondsetele langenud koormast tugevaimate ja rikkaimate lahkudes (Riley-Smith 1995: 114–143). Seega ilmneb just Riley-Smithi töödes terav kontrast ristisõdade ja muslimite vallutuste vahel, mille otseseks ning allikate kinnitatud varjamatuks ajendiks oli rikkalik sõjasaak ja uskmatute naised.

Viimasel kümnendil paistab keskustelus ristisõdade üle silma Oxfordi ülikooli professor Christopher Tyerman (sünd 1953), kelle uurimus *The Debate on the Crusades, 1099–2010* (*Väitlused ristisõdade teemal, 1099–2010*, Tyerman 2011) on möödapääsmatu tasakaalustatud hinnangu andmiseks nii ülalkäsitletud tõsistele teadustöödele kui ka õhtumaise eneseviha ja islamilembese pseudoteaduse pahupoolele. Tähelepanuväärne on tema objektiivne ülevaade ristisõdade historioograafiast *The Invention of the Crusades* (*Ristisõdade leiutamine*) (Tyerman 1998: 99–126). Tema *A New History of the Crusades* (*Ristisõdade uus ajalugu*) õhutab teadusega sammu pidama ja enesepiisutamise vältimiseks „ületamatut Runcimani endale mitte komistuskiviks seadma“ (Tyerman 2006: XIV–XV). Aga veelgi teravamalt võtab romantismist kantud nüüdisaegsete pseudoteaduslike idealiseeringute vastu sõna varju-

nime Ibn Warraq' all kirjutav üks tänapäeva tuntumaid islamikriitikuid (tema pärisnimi pole teada) kogumikus *Sir Walter Scott's Crusades & Other Fantasies (Sir Walter Scotti ristsõjad ja teised fantaasiad)*.

Nüüdseks kogunenud ristsõdade bibliograafia hõlmab sadu publitseeritud allikaid ning tuhandeid kirjutisi ja teoseid (McEaney 2002; Hazard, Zacour, 1990: 567–648; *The Crusades...* 2003); ilmunud on ka mõned temaatilised entsüklopeediad, millest mahukaim, kohati küll ebaühtlase tasemega, on neljaköiteline *The Crusades: An Encyclopedia (Ristsõjad: Entsüklopeedia, Murray 2006)*.

III. Ristsõjad islami allikates ja tänapäevaste muslimitest autorite käsitluses

Ristsõjad kui üleeuroopaline ja kohe ühiskonda mõjutanud ettevõtmine ning õhtumaalaste alateadvusse sügava jälje jätnud ettevõtmine kujutas islamimaailma seisukohast esialgu vaid kohalikku sündmust. Läks mitu põlvkonda, enne kui muslimid teadvustasid uue ideoloogilise vastalise ilmumist ja tekkis kujutelm frankidest kui islamit rünnanud vaenlastest. Esialgu oli muslimite meelest frankide — nagu allikad ristsõdijaid ikka nimetavad — rünnaku näol tegu lihtsalt veel ühe sõjaga paljude teiste kõrval tollel niivõrd tormilisel 11. sajandil.

Esmane allikates fikseeritud reaktsioon saabunud frankidele oli džihaadiluule mahukas, kuid toona peaaegu täielikult mõjuta jäänud žanr.⁵ Esimeseks ristsõdadest ajendatud džihaaditeemaliseks kirjutiseks on Damaskuses elanud 'Ali ibn Ṭāhir as-Sulamī (1039–1106) *Kitāb al-ğihād (Džihaadi-raamat)*, kus prohvet Muḥammadi ja esimesi kaliife eeskujuks võttes püütakse pärast Esimest ristsõda muslimeid džihaadile üles kihutada (Sivan 1966). Sarnase sisuga on 12. sajandi ajaloolase Ibn 'Asākiri (1106–1175) lühem kirjutis *Arba'in fī al-iğtihād fī iqāmat al-ğihād (Nelikümmend pingutust džihaadi läbiviimiseks)*, mis koosneb 40 džihaaditeemalisest *ḥadīṭ*'ist eesmärgiga õhutada muslimeid frankide vastu (Mourad; Lindsay 2008). Kuid nimetatud tekstid pärivad praegu islamimaailmas rohkem kuulsust kui toona ja tavarahva meelsus fran-

⁵ Ülevaade 12.–14. sajandi džihaadiluule olemusest, peamistest autoritest ja teemadest: Hillenbrand 2010: 9–24; Dajani-Shakeel 1976: 96–113; Mourad 2008.

kide suhtes jäi siis väga loiuks. Alles pool sajandit pärast frankide saabumist hakkas islamimaailm tunnetama sissetungijaid usulises plaanis ja läks peaaegu sajand, kui tänu Saladinile hakati võitlust nende vastu vaatlema läbi religioosse prisma (Ephrat; Kabha Daud 2003: 51–57).

Vanimates ristosõdu käsitlevates islami allikates pole religioosset *momentum*'it peaaegu üldse tunda. Esimene nendest, allpool vaadeldud Ibn al-Qalānisi 1160. aastatel kirjutatud teos käsitleb ristosõdijaid lihtsalt poliitiliste vaenlastena, omistamata religioosset plaanis erilist tähtsust ei Jeruusalemma langemisele frankide kätte ega ka nende saabumisele islami aladele üldiselt — tegu on lihtsalt poliitiliste vastastega. Ajaliselt järgneb sellele Usāma ibn Munqīdī 1170.–1180. aastatel kirja pandud *Kitāb al-i`tibār* (*Õpetlike näidete raamat*). Ristosõdade kontekstis jahmatab see teos oma kohati lausa positiivse suhtumisega frankidesse, mida muide tänapäeva islamiajaloolased ei suuda pahatihti autorile andestada (Ibn Munqīdī 2003: 21–30). Tõepoolest võib lausa skandaalseks pidada autori kui tõsimeelse muslimi vennastumist templirüütlitega (Ibn Munqīdī 2015: 325–326), teiseusuliste hinnangutevaba kirjeldamist (*Ibid.*, 149–173) ning üldse frankide halvustamise puudumist, mis ilmneb eriti selgelt peatükis „Frankide omapäradest“ (*Ibid.*, 325–336). Ibn Munqīdī teos *Lubāb al-ādāb* (*Viimistlemise tuumad*) on ristosõdade kontekstis samuti omapärane, seda põhjusel, et see väidab ristosõdijate lõppeesmärgiks mitte Jeruusalemma, vaid toonase islamimaailma pealinna ja kaliifi asukoha Bagdadi vallutamist:

Kui frangid — nõrgestagu neid Allah — tulid välja [oma aladelt] neljasaja üheksakümnendal aastal [1096–1097] ja vallutasid Antiookia [juuni 1098] ning olid võidukad Süüria vägede üle, haaras neid ahnus ja nad hakkasid unistama Bagdadi ja idapoolsete maade valdamisest. Nad kogusid [sõjaväe] ja võtsid endid kokku ning asusid teele, soovides neid maid [vallutada] (Ibn Munqīdī 1987: 132–133).

Usulises plaanis avastati ristosõdijad alles 12. sajandi lõpukümnenditel, kui Saladin võite hakati seostama religiooniga. Saladini lähikondse Bahā' ad-Dīn ibn Šaddādi (1145–1235) *an-Nawādir as-Sulṭāniya wa al-maḥāsīn al-yusūfiya* (reeglina on see teos tuntud pealkirja all *Sīrāt Salāh ad-Dīn — Saladini elulugu*) on lihtne ja kirjanduslike liialdusteta pilt Saladinist nii, nagu kaaskondlased teda nägid; samas on see ka

kõige põhjalikum ülevaade Kolmandast ristisõjast 1189–1192.⁶ Erinevalt Saladini suurtest imetlejatest Euroopas pole selle vahetuima ja muslimite endi kirjutatud allika järgi sugugi tegu ülla ja armuliku Saladiniga: ta oli julm ja kogu hingest uskmataid vihkav tegelane, selle ülla Saladini käsul „vägistati, rüvetati ja solvati“ ristisõdijate naise (Ibn Munqidh 2015: 135–138). Või nagu kirjeldab tema laste eraõpetaja Ibn Šaddād:

Ning Saladinilt palusid luba tema noored pojad, et ta annaks neile loa tappa kedagi sõjavangidest, kuid ta ei lubanud. Ning ma pärsin temalt keeldumise põhjuse üle, olles nende tahte täitjaks selles, mida nemad palusid, ning [Saladin] vastas: „Ei harjutata väikseid [lapsi] verd valama, justkui see oleks neile tühiasi, kui nad praegu veel ei tee vahet muslimil ja uskmatal.“ (Ibn Munqidh 2015: 137–138).

Nii zankiidide valitseja Nūr ad-Dīni kui ka Aijubiidide riigi rajaja Saladinini sekretärina töötanud ‘Imād ad-Dīn al-Išfahānī (1125–1201) teos *al-Faḥ al-qussī fī al-faḥ al-quḍsī* (osaliselt tõlkimatu pealkiri, mis võiks kõlada kui *Ilukõne Jeruusalemma vallutamisest*) ja Saladini elulugu kajastav *Barq aš-Šāmī* (*Süüria välgulöök*) on uskmataste vastased ideoloogilised meistriteosed, milles leidub kõrgstiilis teravaid frankide vastaseid ründeid selge narratiiviga: ristisõdijad pole mitte niivõrd sõjalised või poliitilised, vaid eelkõige religioossed vaenlased, kelle vastu muslimid džihaadi peavad, kelle langemise üle rõõmustatakse ja kelle kirjutistes saavad frankide naised uskmataste eest kõvasti nahutada. Sarnastel seisukohtadel on ka teine toonane Saladinilemb Bahā’ ad-Dīn ibn Šaddād oma euloogias *Sīrāt Salāh ad-Dīn*.⁷

Araablaste ristisõdade allikatest paistab suurima vihaga frankide ja üldse kõigi mittemuslimite vastu silma Ibn Ğubayri (1145–1217) palverännu reisikiri *Riḥla* (*Rännak*), milles ajavahemikus 1183–1184 ristisõdijate aladel viibinud autor kirjeldab küll muslimite ja frankide head läbisaamist rahuagadel ning toob isegi arvukalt näiteid selle kohta, et muslimite ja frankide tihe suhtlus ning kauplemine ei katkenud ka nendevaheliste sõdade käigus. Veelgi enam, ta imestab siiralt muslimite

⁶ Temast: Gabreli 2010: xxiv, ingliskeelsed katkendid seal 53–68; 113–116; 118–120; 125–138; 146–148.

⁷ Nimetatud teosest vt eestikeelseid katkendid: Ibn Munqidh 2015: 133–136.

usuvabaduse üle frankide võimu all, kirjeldades, kuidas muslimid järgivad kristlaste keskel elades ja neile maksu makstes oma seadusi. Kuid nendest tähelepanekutest hoolimata on kõik rüütatud lihtlabase uskmatute vastase sõimuga ja frankide tembeldamisega räpasteks sigadeks! (Ibn Munqidh 2015: 141–145).

Kuid Saladiniga alguse saanud usupuhangust hoolimata ei vullanud mitte kõiki järgnevaid ristisõdade käsitlusi fanaatiline vaen. Näiteks islami keskse ajaloolase Ibn al-Aṭīri (1160–1233) *al-Kāmil fī at-ta'rīḥ* (*Üldine ajalugu*) pole ristisõdijate suhtes küll nii sõbralik nagu Ibn Munqidh, kuid sealt ei õhku nende suhtes ka tunnetatavat vaenu. See jääb ristisõdijate üle saavutatud muslimite võitude käsitlemisel emotsionaalselt vägagi tagasihoidlikuks, nagu see ilmneb tekstis, milles kirjeldatakse 1187. a toimunud Jeruusalemma tagasivallutamist muslimite poolt (Ibn al-Aṭīr 1998, 10: 157). Veidi emotsionaalsemalt, kuid samuti fanatismi kaldumata käsitlevad ristisõdu Damaskuse õpetlase Abū Šāma Šihāb ad-Dīni (1203–1267) kaks Saladini ja Nūr ad-Dīni dünastia ajaloo- teost *Kitāb al-rawdatain fī aḥbār ad-dawlatayn* (*Kahe aia raamat kahe maa sündmustest*) ja *ad-Dail 'alā rawdatayn* (*Järg kahele aiale*) (sissejuhatavalt nendest: Gabrieli 2010: XXIV–XXV). 13. sajandil pühendab ligemale pool tosinat muslimite ajaloolast küll laialdast tähelepanu ristisõdijatele, kuid eelmainitud teoste kõrval ei paista need millegi erilisega silma (Gabrieli 2010: XXV–XXVIII).

Ristisõjad ei jätnud islamisse vaimselt valusat jälge, sest pärast frankide väljakihutamist Lähis-Idast järgnesid Vanas Maaailmas tervikuna veelligi suuremad võidud uskmatute üle: välja arvatud lüüasaamine Andalusias 13.–15. sajandil, oli islam kõikjal mujal võidukas. Osmanid ja selle vasallriigid sõdisid Lääne- ja Ida-Euroopas 14.–17. sajandil, Timur ning mogulid laastasid 15.–18. sajandil Indiat, oma usku levitati misjoniga Indoneesia saarestikus ja võidukuse märgiks veeti Mustast Aafrikast islamialadele kümneid miljoneid orje. Selliste suurte võitude taustal unustati ristisõjad ja Saladinile, uskmatuse vastase võitluse peakangelasele säilis 15.–19. sajandil väarikas koht vaid ottomanide Süüria provintsi ajalooürikute lehekülgedel, mis hoidsid mälestust tema hauakohast elavana,⁸ kuid rahva mälust oli ta selleks ajaks peaaegu kustunud.

⁸ Sissejuhatavalt Saladini mäletamisest ja tema käsitlusest araabiakeelsetes ajaloo- töödes 14.–19. sajand vt: Phillips 2013.

Islamimaailma modernismi ajastul (19. sajand – 20. sajandi algus) laenati läänest aktiivselt ideeliselt ja paradoksaalselt kombel saadi sealt tagasi ka oma Saladin: esmalt lääne kirjandusest araabia keelde tõlgitud Scotti heroiseeringute kaudu, siis aga suurriiklikult ja pompooselt, mis puhus sellele unustatud kangelasele sisse uue ja tänapäevani kestva kuulsuse. See toimus keiser Wilhelm II riigivisiidi ajal Osmanite impeeriumi (07.10.1898), kui ta asetaski kirjaga „Saksa imperaator ja Preisimaa kuningas Wilhelm II, mälestades kangelast Sultan Salah ad-Dīn al-Ayyubī“ Saladini hauale Damaskuses. Toonaste Araabia päevalehtede andmetel jätkunud Saladini kiitmine ka järgnevatel pidusõõkidel. Ja kuigi keisri sõnad olid mõeldud Saksamaa ja Osmanite kalifaadi liidu ergutamiseks, andis see ka vägeva tõuke just siis levima hakanud pan-islamistlikele ideedele, millega koos kasvas ka Saladini kui frankide purustaja kuulsus ning seda pilti toetas igati ka osmanite liitlane, peagi Prantsusmaaga sõdima hakkav keiserlik Saksamaa (*Baalbek* 1998: 131–133; Snouck Hurgronje 1915).

Samal ajal tuli ristsõdade teemal õhtumaadest islamisse teinegi laen: 19. sajandi lõpuks läks senise *ifrangī* ('frangid') asemel otsetõlkena laiemalt käibeale õhtumaade teaduskirjandusest *pārit* ja võimalik, et *Süüria* kristlaste vahendusel levinud uus, ristsõdijaid märkiv termin *aš-šalibiyīn* (الصليبيين – 'ristlased, ristikandjad'). Ristsõjad, millel araabiakeelne eraldi termin puudus, said nüüd täiesti oma nime: *hurūb aš-šalibīya* (حروب الصليبية – 'ristikandjate sõjad') või *hamalāt aš-šalibīya* (حملات الصليبية – 'ristisõdijate rünnakud') (EI, 2: 64).

Esimeses maailmasõjas pidi keiserliku Saksamaa ja Osmanite kalifaadi liit tunnistama lüüasaamist Antantilt. Saladin oli lüüa saanud, kuid paradoksaalsel kombel tõid ta sedapuhku tagasi frangid ehk prantslased ise. Kui nad surusid 1920. a oma mandaatteritooriumil Süürias rahvuslaste ülestõusu maha, tõi prantslaste administratsiooni juht Henri Gouraud Damaskuses umaijaadide mošees asuva Saladani haua juures kuuldavale kuulsaks saanud hüüatuse: „*Saladin, nous voilà!*“ („Saladin, me oleme tagasi!“) (Barr 2016). Sümboleid otsides võib just seda lauset pidada ristsõdade temaatika poliitkäibesse toojaks, mis siitsaadik omasoodu idanema hakkas. 1948. a islamimaailma südamesse valdavalt sisserännanud juutide loodud Iisraeli riik ja sellele läänemaailmalt saabuv toetus tekitas üleilmse islamikogukonnas äratundmise, et juutide, islami iidsete vaenlaste riik kattub üldjoontes

ristisõdijate keskse poliitilise üksuse Jeruusalemma kuningriigi territooriumiga (Bull 2005: 129–130). Kõigest kümne aastaga kujunes Iisrael kunagiste ristsõdijate neokolonistlikuks kehastuseks nii sekulaarsete võimude kui ka islamistide jaoks. Islamistide katusorganisatsioon Muslimite Vennaskond hakkas vastloodud Iisraeli riiki ja sajandite taguseid ristsõdu olemuslikult samastama nagu ka tänapäevase islamiäärmusluse üks alusideolooge Sayyid Quṭb (1906–1966), kui ta 1952. a ilmunud teoses *Ma 'rakatunā ma 'a al-yahūd* (*Meie võitlus juutidega*) määratleb Iisraeli riigiga tekkinud olukorra: „ristisõdijate-sionistide sõda islami vastu“ (Quṭb 1997: 33).

Egiptuse ilmalikud võimud ei saanud lubada ideoloogiliselt niivõrd võimsa sümboli kui taasavastatud ristsõdade usurpeerimist islamistide poolt, mistõttu tuli neil riiklikult asuda „uute ristsõdijate“ vastase võitluse etteotsa — ja esilagu oldi islamistidega peetavas „võidujooksus ristsõdadele“ edukad. Võimude toel ja mahitusel sai murdepunktiks 1963. a valminud ning toona üks kallimaid ja suurejoonelisemaid araabia maailma linateoseid, Egiptuses vändatud „an-Nāṣir Ṣalāh ad-Dīn“ („Võidukas Saladin“).⁹ See oli palju enamat kui sõjateemaline heroiline linateos üllast Saladinist: filmile on antud üldhumanistlik ja sotsiaalselt haarav mõõde, mis annab mõista, et ristsõdijate vastase võitluse 20. sajandi vorm kujutab endast kolonialismist vabanenud Egiptuse üleshitamist. Linateose režissöör Youssef Chahine (1926–2008) selgitab: „Enne teiste üle saavutatavat võitu tuleb deemonid enda sees alistada [---] just sel põhjusel rõhutab linateos hariduse ja ühiskondlike toime mehhanismide tähtsust. Saladin suutis purustada ristsõdijad, sest tal õnnestus rahvus ühendada“ (Khouri 2010: 46). Samuti ei jää märkamatuks, et filmi pealkiri „Võidukas“ („an-Nāṣir“) viitab just toona oma kuulsuse tippu jõudnud Niilusemaa valitseja Gamal Nasseri ambitsioonile saada Araabia maade ühendajaks kolonialistliku *Lääne* vastu. Filmis kujutatud muslimite rõhumine ristsõdijate poolt samastub aga Iisraeli tagakiusatud palestiinlaste temaatikaga, linateoses Lähis-Ida kristlastele omistatud armastus Saladini vastu aga märkis Egiptuses valitsema hakanud uue ideoloogia sotsialismiga religioosseid mõõtmeid ületavat rahvaste vahelise sõpruse teesi.

⁹ Selle linateose poliitilisest taustast, ühiskondlikust tähendusest ja ajaloolisest tõelavastavusest vt Khouri 2010: 42–52.

Nüüdseks on islamimaailmas ilmunud kümneid uurimusi ristisõdadest, mis väga sageli ei suuda teadust ideoloogiast lahus hoida nagu õhtumaa ajaloolaste uurimusedki. Araabiakeelsetest (ja vist ka ükskõik millistest teistest keeltest) mahukaim ja heal teaduslikul tasemel on 39-köiteline 6756-leheküljeline aastatel 1995–2000 Damaskuses välja antud Süüria ajaloolase Suhayl Zakkār (snd 1936) koostatud *al-Mawsū‘a aš-šāmīla fī tā’rīḥ al-ḥurūb aš-ṣalībīya* (*Ristisõdade ajaloo täielik entsüklopeedia*). Selle 1.–4. köites vaadeldakse keskaegseid Lääne ja Lähis-Ida sotsiaal-religioosseid olusid ristisõdade põhjusena, 5.–10. köide on peamiste Euroopa allikate arabiakeelsed tõlked, järgnevad kaks tosinat köidet on ristisõdade arabiakeelsed allikad, mis algavad nendest vanimaga — Ibn al-Qalānisi teosega, lõpevad 14. sajandi allikate ja dokumentidega; viimastesse köidetesse on kogutud püha maa kirjeldused. See on märkimisväärselt hea teadusliku sisuga kogumik, kuid praeguseks islami maailmale tüüpiliseks saanud ideoloogilise eessõnaga. Selles vaheldub ristisõdijate esialgse edu põhjuste analüüs (mitte eriti tugevad ega üldsegi mitte vaprad frangid suutsid esialgu võita islamimaailma killustatuse ning Lähis-Itta tunginud türklaste laastamistö tõttu) korduvate rünnakutega Iisraeli aadressil ning „tänapäevaste ristisõdijate“ vaenulikkuses süüdistamisega islamimaailma vastu. Zenki ja Saladini suuresõnaline kiitus on aga äratuntavalt seotud praegu Süürias võimul oleva Assadi dünastia araabia ühtsuse *‘uruba* ideoloogiaga (Zakkār 1995, I : 3–13).

Kuid islami võimsa lavaletulekuga alates 1970. aastatest on ka islamistid ristisõdade temaatikaga sekularistidele järele jõudnud ja nüüdseks selle temaatika täielikult usurpeerinud. Süüria Muslimite Vennaskonna esiideoloogi Sa‘īd Ḥawwá kesktes islamismi edendavas 1971. a ilmunud teoses *Ġund Allāh: taqāfatan wa ahlāqan* (*Allahi kultuuriline ja eetiline väeosa*) leiame üleskutseid islamimaailma vaevavatele uutele ristisõdijatele vastu astumiseks – kuid siin on nad veel üks paljudest vaenlastest kommunistide, sionistide, kapitalistide, massoonide ja kristlike misjonärade kõrval (Ḥawwá 1992: 426–431). 1990. aastateks jäävad neist kaks peamist, kes on olemuslikult samad, nagu kuulutavad Usāma ibn Lādini arvukad fatvaad, millest tuntuim on 1998. a avaldatud tekst pealkirjaga „Džihaad juutide ja ristisõdijate vastu“ (Geršman 2017).

Aga nüüdseks on ristisõdade temaatika peavool islamis ära vahetamiseni sarnane islamiäärmuslaste omaga, nagu kuulutavad Saudi Araabia üleriigilises massimeedias juhtivad islamiõpetlased:

Ei leevene ristosõdijate rinda pitsitav viha meie vastu ega raue nende relvis käed, millega nad meie vastu sõdivad, ega vaibu nende rüüstavate kolonistide pimestav meievastane vim, mis kustumatul leegil nende südameis põleb: sest kujutab ju nende vaenulikkus meie vastu hingelisest veendumusest jõudu ammutavat religioosset raevu, mis on neil sügaval südames kinni.¹⁰

Seega pole midagi imestada, et sarnast sõnumit kannavad viimastel aastatel ka arvukad islamiäärmuslaste džihaadi-ajakirjad: ingliskeelse *Inspire* igas numbris rünnatakse islamivastast sionismi-ristisõja tandemit, Islamiriigi väljaande an-Nabā' praeguseks ilmunud 160 numbrist ei leia ainsamatki, kus ei leiduks tänapäevaste ristosõdijate vihast nahutamist.

IV. Ibn al-Qalānīsī ja tema *Damaskuse ajalugu*

Ibn al-Qalānīsī elulugu

Reeglina tuntakse teda nime all Ibn al-Qalānīsī,¹¹ mis täispikkuses kõlab Ḥamza bin Asad bin 'Alī bin Muḥammad at-Tamīmī Abū Y' alā (EI 3: 815). Temast on üllatavalt vähe teada: islami peamised allikad küll viitavad talle sageli ja tsiteerivad mahukalt, kuid temast endast leidub neis vaid mõni üksik infokild; Ibn al-Qalānīsī ei räägi ka oma säilinud pärandis endast suurt midagi. Tema täpne sünniaeg pole teada — ainsa

¹⁰ Saudi Araabia pealinna al-Riyadhi lähedal asuva u 200 000 elanikuga linna al-Unayzah imaami 'Abd al-Muḥsin bin 'Abd ar-Raḥman al-Qāḍī 13. septembril 1997 peetud reedene jutlus, vt al-Qāḍī 1998.

¹¹ Temast on ka araabia keeles vähe kirjutaud. Kahjuks polnud mul võimalik kasutada viimast ja kõige põhjalikumat uurimust: Nadā Ḡilawī 'Abd al-Razzāq Maḥmūd. *Ibn al-Qalānīsī: Siratuḥu wa-manḥaḡuḥu fī kitābih (Dayl tā'rīḡ Dimasḡ): dirāsah taḥlīliyah*. Baḡdād: Dār al-šū'un at-taqāfiyah al-'ammah, 2008 (*Ibn al-Qalānīsī: Tema elu ja õpetus raamatus „Järg Damaskuse ajaloole“*), milline enam kui kahe ja poolesajaleheküljelise käsitluse ehk täidaks tema eluloost enamiku valgeid lehekülgi. Kuna aga tema biograafiline ülevaade pole käesoleva kirjutise põhieesmärk, piisab sissejuhatuseks ka tänapäevase väljaande päris korralikust araabiakeelsest paarikümneleheküljelisest eessõnast (vt Ibn al-Qalānīsī 1983) koos teiste tänapäevaste käsitlustega, mida on siinkohal ka kasutatud.

täpsema dateeringu võib leida hilisema ajaloolase Muḥammad ibn Aḥmad aḍ-Ḍahabī (1274–1348) ütlusest, et Ibn al-Qalānīsī oli juba ületanud 80. eluaasta, kuid polnud veel 90, kui ta aastal 1160 suri.¹² Nõnda siis pakutakse tema sünniaastaks tavaliselt ajavahemikku 1072–1073, kuid vahel ka 1077;¹³ surmaaaja suhtes (1160) tänapäeval erimeelsusi pole. Vähe on teada ka tema elu kohta: Ibn al-Qalānīsī suguvõsa oli juba põlvkondi olnud Damaskuse juhtiva eliidi hulgas, milline auväärt koht kestis ka põlvkondi hiljem pärast tema surma. Näiteks üks tema lapselapsi, 1329. a surnud Ḥamza bin Asad at-Tamīmī ad-Dimašqī oli kuulsa ja islamimaailmas siinamaani ühe vanema säilinud islamipärimuse õppekeskuse, Damaskuses asuva Dār al-ḥadīṯ al-Qalānīsīya rajaja, mis ehitati võimalik et Ibn al-Qalānīsī hauakohale (*Tartīb...* I: 460). Väidetavalt oli Ibn al-Qalānīsī kahel korral Damaskuse linnapea, viimati 1153. a (Whitby 2008: 312). See ongi kõik, mida ristisõdade vanima islami-poolse teose autorist on teada.

Ibn al-Qalānīsī teos *Taʿrīḥ Dimašq* (*Damaskuse ajalugu*)

Ibn al-Qalānīsī ainus säilinud teos on *Ḍayl taʿrīḥ Dimašq* (vahel esineb ka nimega *Muḍayyal Taʿrīḥ Dimašq* — mõlemad tähendavad tõlkes *Damaskuse ajaloo jätk*). Nimeosa „jätk“ tuleneb asjaolust, et teose algusosa, mis vaatab autori elule eelnenud aega ja on osaliselt kaotsi läinud, põhineb Iraagi ajaloolase Hilāl aṣ-Ṣābiʿ (969–1056) loomingul (EI 3: 387–388). Kuid nagu viimase aja uurimused rõhutavad, on nimetatud töö mõju Ibn al-Qalānīsī kirjutatud *Taʿrīḥ Dimašq*’ile vähene (EI 3: 815), seega on igati õigustatud üldiselt levinud nimekuju *Taʿrīḥ Dimašq* (*Damaskuse ajalugu*) kasutamine.

Kirjutise esituslaad on rangelt annalistlik, kus ühe aasta sisse on paigutatud kõik märkimisväärsed sündmused. Kõige põhjalikumalt kajastab teos ajavahemikku alates islamikalendri aastast 497 ehk siis aastatest 1103/1104 pKr kuni autori surmani 1160. a. Valdavalt käsitletakse aṣ-Ṣāmi ehk Suur-Süüriat vaadatuna piirkonna pealinnast Damaskusest ning isiklikult dramaatilistes sündmustes osaledes. Näiteks vaadel-

¹² Siin tuleb arvestada asjaoluga, et jutt käib islamis kehtivast kuukalendrist, mille 100 aastat võrdub umbes 97 aastaga päikesekalendri järgi, sest kuuaastas on 365 asemel 354 päeva.

¹³ Vt erinevaid sünniaja määranguid: EI 3: 815; Kostick 2011: 32.

dakse Damaskuse piiramist ristisõdijate poolt 1148. a, vahel käsitletakse põhjalikumalt Egiptuse sündmusi, mõni harv kord kirjeldatakse kaugemate piirkondade, näiteks Magribi tõsimeelse islamijutlustaja Ibn Tūmarti (1080–1130) rajatud Almohaadide riigi tegevust (Ibn al-Qalānīsī 1983: م - س; Whitby 2008: 311–312).

Ibn al-Qalānīsī andmed on väga usaldusväärsed, sest ta kirjutas, mida vahetult nägi, kuulnud sündmusi aga kontrollis, lisaks oli tal oma ametikoha tõttu Damaskuse kõrge ametnikuna / linnapeana võimalik ka arhiive ja kõikvõimalikke dokumente kasutada. Ise ta kirjeldab oma meetodit nii: „Olen lõpetanud ülevaate [---], selle korrastanud, parandanud selles leiduvad vead, eksimused ja ebatäpsused usaldusväärsetest allikatest ütlustele kinnitusi leides, neid täpsustades ja omakorda uurides.“ (Ibn al-Qalānīsī 1983: لک ع - س).

Nagu Ibn al-Qalānīsī araabiakeelse teksti tänapäevane väljaandja Zakkār (kes on ülalmainitud kõige põhjalikuma ristisõdade-teemalise töö koostaja) rõhutab, võib autorit pidada Tüürose Wilhelmi teiseks pooleks: üks Damaskuses, teine Jeruusalemmas panemas kokku võimalikult täpse käsitluse kaht poolt (Ibn al-Qalānīsī 1983: لک س). Esmapilgul on see teiste araabiakeelsete allikatega võrreldes kõige kuivem tekst, kuid samas väga detailne, kujutades endast hilisemate islamipoolsete ristisõdade käsitlejate Ibn Aṭīri, al-Ġawzi ja Abū Šama põhiallikat. Kuid praegu võib tõdeda, et *Ta'riḥ Dimašq* alles ootab põhjalikku uurimist ja lääne islamoloogide poolt ristisõdade konteksti paigutamist (EI 3: 815).

Autori stiili ja keelekasutuse kohta märgitakse, et kuigi ta oli kahtlemata väga kõrgelt haritud ja erilise keeleanniga mees, siis erinevalt al-İşfahānīsī, kelle töö ülimalt eksalteeritud kõrgstiil sunnib ajaloomuusad kahjuks vaikima, ei kasutanud Ibn al-Qalānīsī oma andekust nõnda kurjalt ära ja tema tööd on ajalooallikana hõlbus lugeda.¹⁴ Võrreldes hilisemate araabiakeelsete allikatega, näiteks Ibn al-Aṭīri suhestatud sündmustele ja põhjuslikkusele rajatud käsitlusega, ei ole Ibn al-Qalānīsī ajaloooptsesside analüüsija ambitsioon. Kuid ta on teatud teemade esma- või/ja ainukäsitleja — ainus, kes jutustab süstematiseeritult oma kodulinna Damaskust valitsenud artukiidide valitsejasoo liidust ristisõdijatega teiste muslimite vastu 1140. aastatel (Ibn al-Qalā-

¹⁴ Hinnang tema stiilile ja tsiteeritavusele vt Ibn al-Qalānīsī 1983, لک م

nisi 1983: 207–213).¹⁵ Sündmustest, millest ta ise vahetult osa võttis, jutustab ta väga detailselt — näiteks piiramisi, mille täpsed kirjeldused on araabiakeelsetest allikatest võrreldavad vaid Ibn Munqīdī *Ōpetlike näidete raamatus* leiduvate kirjeldustega.¹⁶ Samas pole tema töös nii pikantseid leide frankidest nagu Ibn Munqīdīl ega leidu siin ka nii palju mikroajaloolisi pilte, värvikaid ja hi- ja vabaaja veetmise stseene: Ibn al-Qalānisi'd huvitavad vaid poliitilised sündmused, ise ta frankidega ei lävinud. Tänapäeva ajaloolased juhivad tähelepanu asjaolule, et tema *Damaskuse ajalugu* tunnistab piirkonnas eri religioonide esindajate aktiivset omavahelist läbikäimist, mis ei katke ka sõjategevuse ajal (Kostick 2011: 42–43), sama asjaolu tunnistavad hiljem nii „uskmatute sõber“ Ibn Munqīdī kui ka fanaatikust Ibn Ğubayr (Ibn Munqīdh 2015: 144).

Huvitav on tähelepanek, et kuigi Ibn al-Qalānisi väldib erinevalt ülalvaadeldud islamiallikest uskmata sōimamist, on nad temale üheselt mõistetavalt mittemuslimitest vaenlased. Veelgi enam, temale kui tõsimeelsele sunniidile on frankide ja Bütsantsiga võrdsel määral islami vaenlasteks ka kõikvõimalikud šiiitlikud suunad, nagu Egiptuse fatimiidid ja väiksemad islami ususektid (Newman, 24, 131). Nagu kõikidele teistele toonastele sunniitidele, on ka talle kangelaseks türklaste Zankiidi dünastia, eesotsas selle juhi ‘Imād ad-Dīn Zangīga (1085–1146). Kuid ta pole uskmataid vihkav islamifanaatik. Tōsi küll, kui frangid pūūavad 1148. a edutult Damaskust vallutada, parastab ta neid väljendiga, et muslimite tapetud uskmata laibad lehkavat nii hirmsasti, et haisu pārast langevad isegi linnud taevast (Ibn al-Qalānisi 1983: 465–466). Aga ta lausub frankide aadressil ka tunnustavaid sõnu, näiteks mõõndes kuningas Balduini visadust (Ibn al-Qalānisi 1983: 369–370).

Ta’rīḥ Dimašq’i ainus seni teadaolev käsikiri leiti alles 20. sajandi alguses. Esmakordselt avaldati see trükis koos registri ja põhjaliku, ligi 50-leheküljelise ingliskeelse kommentaariga 1908. a Beirutis ning see on internetis vabalt kättesaadav (Ibn al-Qalānisi 1908). See tekst jäi peaaegu

¹⁵ Sellest liidust mikroajaloolises käsitluses Ibn Munqīdī jutustatud lõbusate vahejuhtumitena, kuidas ta artukiidide saadikuna Jeruusalemmas oma templirūütlistest sõprade juures palvetab ja just Euroopast saabunud fanaatilist usuhullukest kohtab, vt Ibn Munqīdh 2015: 328–329.

¹⁶ Vrd näiteks käesolevas kirjatükis allpool järgnevat Tūūrose piiramise detailset kirjeldust Ibn Munqīdī tekstis leiduva Süūria kindluse Kafartabi piiramisega: Ibn Munqīdh 2015: 262–264.

kaheksaks aastakümneks ainsaks araabiakeelseks redaktsiooniks. Teine, alljärgnevalt kasutatud redaktsioon ilmus 1983. a Damaskuses. See on varustatud 16-leheküljelise araabiakeelse teadusliku eessõnaga, mida on siinkohal ka põhjalikult kasutatud; lisaks on töös register ja piirkonna kaardid ning detailne sisukord (Ibn al-Qalānīsī 1983). 2007. a ilmus 1983. aasta tekst, millele on lisatud hilisemate Süüria ajaloolaste kirjutised. Sel viisil ulatub käsitus 1291. aastani, seega siis ristisõdade lõpuni (*Ta'riḥ Dimašq...* 2007). *Damaskuse ajaloo* araabiakeelseid tekste on välja antud ka 1970. ja 1980. a Egiptuses, 1960.–1970. aastatel korduvalt Iraagis, mis kujutavad endast 1908. aasta tekstiredaktsiooni kordustrukki. 2013. a Saudi Araabias ilmunud väljaanne on arvatavasti uus tekstiredaktsioon. Ristisõdu käsitlev osa on inglise keelde tõlgitud 1932. a (*The Damascus* 1932), mis omakorda on tõlgitud vene keelde (Гибб 2009); osaliselt on käsitus perioodist 1075–1154 tõlgitud 1952. a ka prantsuse keelde (Ibn al-Qalānīsī 1952).

Tõlkeks on valitud kolm keskset sündmust ristisõdade algusest. Esiteks frankide saabumine islamimaailma ja nende tegevus kuni Jeruusalemma langemiseni juulis 1098, teiseks Tripoli vallutamine 1109. a; kolmandaks ristisõdijate edutu katse vallutada 1111. a Tüüros. Nendes sündmustes osales Ibn al-Qalānīsī vahetult ning tema kirjeldused on võrreldes teistes allikates leiduvaga kõige põhjalikumad ja huvitavamad.

Damaskuse ajalugu

(*Ta'riḥ Dimašq*)

I. Ristisõdade algus ja Jeruusalemma vallutamine

[lk 218 algus] **Aasta 490 AH** [dets 1096 – dets 1097]. Sellel aastal hakkas katkematult saabuma sõnumeid frankide sõjaväe ilmumisest Konstantinoopoli mere suunast¹⁷ niivõrd suurel hulgal, mida veel keegi maailmas polnud varem näinud — ning taolisi teateid tuli pidevalt. Nõnda siis hakkaski rahvas seda kuuldes muretsema ja sellest [uudisest] teada saades sigines rahutus. Kui valitseja (Daūd bin) Sulaymān bin Qutulmiš,¹⁸ kelle alad olid neile [roomlastele¹⁹] kõige lähemal, leidis taoliste kuuldustele kinnitust, alustas ta [sõjaväe] kogumist ja kokkukutsumist ning ettevalmistusi džihaadikohustuse täitmiseks.²⁰ Ja ta käsutas enda juurde *turkumān*'idest²¹ neid, keda ta [kätte] sai, et nad aitaksid teda nende [frankide] vastu ning osutaksid abi. Nad liitusidki temaga, seal-

¹⁷ „Konstantinoopoli meri“ — Süüria rannikust Egeuse mereni jääva Vahemere idaosa nimetus araabia keeles.

¹⁸ Siin on autor eksinud, tegelikult peaks juttu olema Qiliğ Arslānist, kelle isa Sulaymān bin Qutulmiš oli seldžukkide soost tüüpiline poolrändleva eluviisiga türgi aristokraat, kes ajastule omaselt paistis isanda, s.t seldžukkide suhtes silma vähese lojaalsusega. Sulaymān bin Qutulmiš oli üks esimesi *de facto* Seldžukkide impeeriumist lahkulööjaid, kes pärast Bütsantsi purustamist seldžukkide poolt 1071. a Mantzikerdi lahingus rajas Väike-Aasias Rumi sultanaadi ja valitses seda kuni oma surmani 1086. aastal. Seldžukid ei suutnud teda sundida endale alluma; ta paistis silma oma valduste laiendamise nimel peetud sõdadega kõigi oma naabrite vastu, sh kristlaste massihukkamiste ja kirikute mošeedeks muutmise näiteks Antiookia vallutamisel 1085. aastal. Rumi sultanaat (1077 – 13. sajand, formaalselt 1308) oli kõige esimene muslimite riik, mis puutus kokku ristisõdijatega. Kui Qutulmiš võitluses seldžukkidega lõpuks hukkus ja need allutasid ajutiselt Rumi sultanaadi, õnnestus Qiliğ Arslānil pärast väljapaistvaima seldžukkide valitseja Malik Šāhi surma 1092. a taastada Rumi sultanaadi iseseisvus. Qiliğ Arslān valitses oma surmani 1107. aastal; ta oli esimene frankidele vastu astunud islamivalitseja.

¹⁹ Alates Koraanist kutsuvad islamiallikad bütsantslasi ikka roomlasteks.

²⁰ Džihaadikohustus (*mafrūd al-ğihād*) jaguneb islami õiguse järgi kaheks. Esiteks kogukondlikuks kohustuseks (*farḍ al-kifāya*) uskmataute vastases ründesõjas. Teiseks džihaadi liigiks on islami alade kaitsmine uskmataute rünnaku korral ning see on isikupõhine kohustus (*farḍ al-ʿayn*), millest peavad osa võtma kõik muslimid, sh võimalusel ka naised ja lapsed; selle käigus on erinevalt ründavast džihaadist lubatud kõik sõjapidamise viisid.

²¹ Araabiakeelsetes allikates tähistatakse terminiga *turkumān* erinevaid türgi soost rahvaid, kes alates 9. sajandist asusid Kesk-Aasiast ja Ida-Euroopa stepialadelt arvukalt islamimaailma ümber.

hulgas arvukalt ka tema venna väeüksusest. Nõnda ta siis tundis ennast seetõttu tugevana ja oma väge võimsana ning liikus neile [frankidele] mägikurudel, radadel ja teedel vastu ning purustas kõik, kes talle vastu astusid, lüües seal maha suurel hulgal rahvast.²² Kuid nad [frangid] pöördusid uuesti tema peale ning said temast võitu, tehes pihuks ja põrmuks tema sõjaväe, tappes ning vangistades [sõdureid], riisudes nende vara ja võttes neid kinni. Ja *turkumān*'id said lüüa pärast seda, kui neilt võeti ära suurem osa nende veoloomi.²³ Roomlaste kuningas ostis ära suure osa vangivõetutest ja viis nad minema Konstantinoopolisse. Kui uudis sellisest islami ettevõtmist tabanud hirmsast õnnetusest levis, suurenes mure veelgi ning kasvasid hirm ja ehmatus. See lahing aga leidis aset kahekümnendal *rağab*'il.²⁴

Ša 'bān'i kuu keskel [1097. aasta juuli lõpp] suundusid Antiookia valitseja, emiir Yağī Sīgyān,²⁵ emiir Sukmān bin Urtuq²⁶ ja emiir Karbūqā²⁷ Antiookiasse, sest sealt oli saabunud uudiseid frankide lähenemisest ning al-Balāna²⁸ ründamisest. Nõnda siis kiirustaski Yağī Sīgyān Antiookiasse ja saatis oma poja Damas-

²² Arvatavasti viide nn Kehvikute ristisõjale (1096), mis kujutas endast valdavalt halvasti relvastatud ja sageli ka organiseerimata rahva stiihilist tungimist Rumi sultanaadi valdusse, mis lõppes nende purukslõõmise, tapmise või orjastamisega Qiliğ Arslāni poolt.

²³ „pärast seda, kui neilt võeti ära suurem osa nende veoloomi — selgusetu lause, ehk peab autor 'veoloomade' (*dawābi*) all silmas hobuseid.

²⁴ Autor räägib siin 2. juulil 1097. a peetud ja hiljem Dorylaeumi lahinguna tuntuks saanud teisest suuremast kokkupõrkest ristisõdijate ja muslimite vahel, milles Qiliğ Arslān hävitavalt lüüa sai; siis avanes ristisõdijatele Süüriasse läbi Anatoolia sisuliselt vaba tee. Sellele eelnes mais 1097 esimene suurem lahing Nikaia linna all, mis asus Konstantinoopoli külje all, kus Rumi sultanaadi väed lüüa said ja linn juunis frankidele langes.

²⁵ Mamelukk seldžukkide teenistuses, alates u 1090. aastast oli ta Antiookia asevalitseja, kes hukkus võitluses frankidega 1098. aastal.

²⁶ Sukmān bin Urtuq (srn 1105) esineb teaduskirjanduses erinevate nimekujude all. Siin on antud araabiapärane, mitte türgi transkriptsioon (Soqman/Sökmen ibn Ortoq jne). Ta oli 12.–15. sajandil eksisteerinud türgi sugu Artukiidide dünastia rajaja Artuki poeg; osales Antiookia vabastamise edutus katses 1098. aastal; oli üks muslimite juhte, kui ristisõdijad purustati Harrani lahingus 1104. aastal; vangistas Edessa vürstiriigi juhi Baldwin II, kes oli 1118–1131 Jeruusalemma kuningriigi valitseja.

²⁷ Srn 1102, kasutatakse nimekuju Kerboga — tüüpiline tolle aja türgi soost rändväepealik, kelle teeneid kohalikud muslimitest valitsejad kasutasid; oli Mosuli atabek (türgi soost asevalitseja tiitel) I ristisõja ajal. Karbūqā ülbis kaasmuslimite vastu oli otsustav tegur, miks tema enda sõdurid ta 1098. a dramaatilises Antiookia lahingus hülgasid, vt EI 5: 437.

²⁸ Süüria loodeosas Idlibi linnast u 10 km kagusse jääv asula, kus tänapäeval on vaid kindluse varemed.

kusesse al-Malik Duqqāqī²⁹ juurde, Ğannāh al-Dawla manu Himsis ning teistes linnadesse ja piirkondadesse, õhutades seal appihüüu ja abipalvetega džihādist osavõtuga kiirustama; ning ta [Yaġī Sīgyān] asus kindlustama Antiookia ja kristlasi sealt välja ajama.³⁰

Šawwāl'i teisel päeval [12.09.1097] langes frankide sõjavägi Baġrāsile³¹ peale³² ja nad ründasid ka [218]³³ Antiookia piirkondi. Seepeale tõusid üles need [kristlased], kes olid Antiookia naaberkantsides ja kindlustatud paikades ning tapsid maha neis olivad ja võitlesid nende [muslimite] vastu, kes seal sõdisid; siis käitus samamoodi ka Artāhi rahvas, paludes frankidelt abi.³⁴ Ša 'bān'i kuul aga [14.07.1097 – 11.08.1097] ilmus läänes nähtavale komeet, jäädes sinna [taevasse] üles kahekümneks päevaks, seejärel ta kustus ega ilmutanud ennast enam.³⁵

²⁹ Al-Malik Duqqāq (srn 1104) oli seldžukkide hulka kuuluv Damaskuse valitseja (1095–1104), kes sõdis nii ristsõdijatega kui ka teiste kohalike islamivalitsejatega ülemvõimu pärast Süürias.

³⁰ See oli tavapärase sõjapidamispraktika, et enne vaenlase saabumist aeti linnast välja piirajatega koostööd teha võivad usukogukonnad, siinkohal kristlased.

³¹ Strateegilise tähtsusega mäekuru ja samanimeline kindlus Antiookia ning Aleksandretta vahelisel teel, millest sai 12. sajandi keskpaigast kuni 1187. aastani üks templirüütlite keskusi.

³² Nazalat 'askar al-ifrangġ — 'langes peale frankide sõjavägi': araabiakeelsetes kroonikates väljendatakse arvukate sõjavägede rünnakut sageli sõnaga *nazala* ('peale langema, ülevalt alla tulema'), mis arvatavasti tuleneb võrdlusest rohutirtsuparvega, kuid sellel väljendil on ka positiivne tähendus, tähistades näiteks prohvet Muhammadi ilmutuse saamist.

³³ Tähistab lehekülje all asuvat lehekülje numbrit.

³⁴ Artāh oli Antiookiast u 40 km kirdes asuv kindlus. Araabia allikates on tavaks nimetada mingi piirkonna rahvast justkui omaette etnonüümiga. Käesoleval juhul tähendab *ahl al-artāh* selle kindluse piirkonna elanikke.

³⁵ Nagu kõikjal keskajal, tekitasid komeedid palju furoori ka muslimite hulgas. Ajavahemikus 570–1509 islamimaailmas täheldatud 105 komeedist langevad paljud kokku murranguliste või tähelepanuväärsete sündmustega islami ajaloos. Näiteks mõned allikad väidavad, et komeet ilmus 570. või 571. aastal, mis on prohvet Muḥammadi sünniaeg; Halley komeedi lähenemine Päikesele 607. a toimus vaid mõni aasta enne prohvet Muḥammadi ilmutuste saamise algust, selle taevase sündmuse mõju arvatakse kajastuvat ajaatides 53: 1, 83: 1–2, 82: 1–2. 740. aastate keskpaigas korduvalt ilmunud komeete on tõlgendatud Umajjaadide dünastia langemise ettekuulutusena; 768. aasta eredat komeeti on seostatud Bagdadi linna ametliku valmimisega samal aastal. Komeedisadu saatis ka muslimite sõjakäike: Konstantinoopoli piiramine (674–678) langes kokku komeedi ilmumisega (677–676); 711. või 712. aasta ere komeet sattus ajale, mil muslimid tungisid Hispaania kaudu Euroopasse. Siin mainitud 1097. aasta komeeti, mille ilmumine langes kokku ristsõdijate saabumisega, kajastatakse ka teistes peamistes araabia allikates. Komeetidest islami ajaloos vt Cook 1999.

Frankide armees kerkis esile ligemale kolmekümne tuhandeline „võimas väeosa“, mis rüüstas eemale jäävatel aladel ning jõudis välja al-Bāra’ni³⁶, tappes seal ligemale viiskümmend meest. Damaskuse sõjavägi saabus Šayzari³⁷ lähedusse, et aidata Yaġi Sigyānit, ning kui see eelmainitud [frankide] väeosa langes al-Bārale peale, asus see [Damaskuse sõjavägi] neile vastu, ründas ja tappis neist hulga, misjärel frangid taandusid ar-Rūġi³⁸ ning suundusid Antiookia peale. Seepeale muutus ülemäära kõrgeks õli ja soola ning muu sarnase hind, sest kõik see sai Antiookias otsa, kuid siis hakkas seda sinna salamisi aina saabuma [piirajate teadmata] ning see muutus seal jälle odavaks. Ja frangid rajasid enda ning Antiookia vahele kaitsekraavi antiooklaste sõjaväe arvukate väljatungide tõttu. Frangid olid enne [islami aladele] ilmumist sõlminud kokkuleppe roomlaste kuningaga,³⁹ et annavad temale üle esimese piirkonna, mille nad vallutavad. Nad vallutasid Nikaia⁴⁰ — ning see oli esimene koht, mille nad hõivasid, kuid nad ei täitnud selles osas kokkulepet ega andnud seda tingimuste järgi temale [Bütsantsi valitsejale] üle; ja nad vallutasid oma teel veel mõned piirikindlused ja mägikurud.

Al-ġumādā al-awwalī lõpus [1098. aasta juuni algus] saabus teade sellest, et seltskond Antiookia rahvast — emiir Yaġi Sigyāni kaaskonnas Antiookia heaks töötavad relvased — leppisid frankidega kokku anda see [linn] neile üle, sest ta [Yaġi Sigyāni] oli nende õigusi rikkunud ja [varad] ärastanud. Ja nad leidsid selleks võimaluse ühes linna kaitsetornide bastionis, mis oli al-Ġabali

³⁶ Tänapäeva Süüria loodeosas asuv al-Bāra linn oli Bütsantsi-aegne piiskopkonna keskus, kus oli umbes kümme kirikut ja kloostrit; linn hüljati lõplikult pärast ristsõdu. Tänapäeval nimetatakse seda „surnud linnaks“, mis on tänu hästisäilinud kirikute ja kloostrite varemetele saanud turismikeskuseks.

³⁷ See koht asub Hama linnast umbes 20 km loodes, Süüria tähtsaima jõe Orontose käärus künka tipus. Šayzari kindlus ja selle jalamil asuv väike linnake oli 11. sajandil paikseks muutunud iseseisva beduiini dünastia Munkiziidide keskus, mis iseseisvuse säilitamise nimel kord sõdis liidus teiste muslimitega frankide vastu, kord eksisteeris koos nendega rahu, vt Ibn Munqidh 2015: 27–49.

³⁸ Ar-Rūġ — Süürias Šayzari lähedal al-Ġābi orus asuv koht (ka samanimeline suur koobas), kus toimunud kokkupõrkest frankidega vt mikroajaloolist mälupeilt: Ibn Munqidh 2015: 266.

³⁹ *Malik ar-rūm* — ‘roomlaste/rooma kuningas’. Keskaegsed araabia allikad nimetasid Bütsantsi Roomaks ja selle elanikke roomlasteks juba prohvet Muḥammadi ajal, nagu esineb see nimi Koraani suura nr 30 alguses.

⁴⁰ Iidne linn Väike-Aasias, u 100 km Konstantinoopolist kagus. Türklased vallutasid selle Bütsantsilt 1081. aastal; 1097. aasta juuni keskel, pärast kuuajalist piiramist vallutas selle ristsõdijate ja Bütsantsi ühendvägi; 1331. a langes linn Osmanite impeeriumi valdusse.

lähedal,⁴¹ müües selle frankidele, kes tõusidki sealtkaudu öösel üles linna ning töid koiduajal kuuldavale sõjahüü. Yaḡī Sīḡyāni hakkas põgenema ja väljus [linnast] koos suure rahvahulgaga, kuid neist ei pääsenud ükski hingeline. Ja kui ta jõudis Armanāzi⁴² lähedale — see on valdus Ma`rah Misrīni juures — kukkus ta oma hobuselt maha; mõned tema kaaslased tõstsid ta üles ja juhtisid tema ratsut, kuid ta ei suutnud ratsu seljas püsida, ta kukkus jälle ja suri — olgu Allah temale armulik!

Antiookia kohta aga: nad [frangid] tapsid seal ning võtsid lugematul hulgal vangi ja orjastasid mehi, naisi ja lapsi; ning [linna] tsitadelli põgenes ligemale kolm tuhat [inimest] ja kindlustas [end] selles, seega pääsesid vaid need, kellele Allah oli seda ette määranud. [220].

Ja sellel [aastal] ša`bān'is [03.07 – 31.07.1098] saabus teade sõjavägede emiiri⁴³ al-Afḡali⁴⁴ saabumisest Egiptusest suure armeega aš-Šāmi⁴⁵ piirkonda: ta langes

⁴¹ Al-Ġabal — silmas peetakse piirkonda Antiookiast lõuna poole, kus u 15–20 km kaugusel, Süüria rannikuga paralleelselt kuni Antiookiani asub mäginne piirkond, mida nimetatakse islami allikates *Ġabal* al-Nusayriya, tänapäeval Ġabal al-'alawiyin, või kannab see muid nimesid, aga mida lühendatult ikkagi kasutatakse kui lihtsalt Ġabal; teise võimalusena on siin mainitud kohe linnamüüri taga asuvat mägist piirkonda, mõlemal juhul viidatakse linna idatornidele, kuhumaani ulatub Ġabali mägismaa.

⁴² Tänapäeva Süürias Türgi piiri ääres Antiookiast u 20 kagus asuv linnake, mille frangid 1098. a vallutasid. Sellest sai 12. sajandil Emīne nime all mõneks ajaks üks nende kindlusi. Ma`rah Masrīn — Antiookiast ida poole jääv praegu Türgi-Süüria piiril asuv väike Süüria linnake.

⁴³ *Amīr al-ḡuyūš*, 'sõjavägede emiir' — fatimiidide vesiiride poolt 11. sajandi lõpus kasutusele võetud tiitel, mis märkis tugevate ja sageli kaliifi võimuga võistlevate vesiiride tõusu.

⁴⁴ Al-Afḡal bin Badr al-Ġamālī, allikates ka al-Afḡal Šāhinšāh või lihtsalt al-Afḡal — Fatimiidide riigi kõikvõimas vesiir kolme kaliifi ajal (1094–1121). Ta sündis u 1066. aastal, sai vesiiriks pärast viimase võimeka fatimiidide kaliifi al-Mustansiri (1036–1094) surma, kelle ajal al-Afḡal püüdis teiste õukondlaste tahte vastaselt kaliifiks suruda kaliifi ühte poega. Õukondlike lahkkelide tulemusel eraldus fatimiididest hiljem nizariitide ehk assassiinidena tuntud sekt. Ristisõdijate saabumise ajal Lāhis-Itta 1097. a juhtis al-Afḡal sisuliselt fatimiidide riiki ning pidas ristisõdijatega läbirääkimisi, sest neil oli Süürias ühine vaenlane, valitsevad sunniidid ja eriti seldžukid. See selgitab ka fatimiidide loidust ristisõdijate vastase kaitse organiseerimisel Jeruusalemmas, mille nad olid vallutanud artukiididelt aasta varem. Al-Afḡal tegutses ristisõdijate vastu saamatult kuni oma hukkamiseni 1121. aastal, kui vesiiri varjust kerkis esile fatimiidide kaliif Mansūr al-Āmir bi-Akāmi-llāhi (valitses 1101–1130); vt tema kohta EI 1: 215–216.

⁴⁵ Geograafilise ja kultuurilise määratlusena hõlmas aš-Šām piirkonna, mis jääb Vahe-mere idaranniku, Tauruse mäestiku, Eufrati ja Araabia poolsaare põhjaosa kõrbe vahele; seda võib nimetada ka Suur-Süüriaks. Vt sissejuhatavalt EI 9: 261–281; põhjalikumalt selle ajaloolis-geograafilise nimetuse kohta vt Hulw 1999: 21–29, 327.

peale Jeruusalemmale,⁴⁶ kus olid kaks emiiri, Urtuqi kaks poega Sukmān [bin Urtuq] ja ʾĪ Ġāzī,⁴⁷ ning seltskond nende lähikondseid ja nende [sōja]mehi ja muid kõiksugu türklasi. Ta [al-Afḍal] saatis [sōna] nende kahe [Sukmān ja ʾĪ Ġāzī] juurde, paludes nendelt Jeruusalemma üleandmist ilma sōja ja verevalamiseta, kuid nemad ei vastanud sellele. Nõnda ta siis hakkaski sōdima linnaga, ajas selle juurde püsti katapuldid⁴⁸ ning murdis avause müüri sisse, vallutas selle [linna] ja võttis Sukmānilt Taaveti Pūhamu.⁴⁹ Ja kui ta selle [linna] kätte sai, oli ta nende kahe [Sukmān ja ʾĪ Ġāzī] vastu hea ja lasi nad mõlemad ning nendega koos olijad vabaks, kes jõudsidki Damaskusesse *šawwāl*'i esimese kümne [päeva] jooksul [31.08 – 9.09.1098.], al-Afḍal aga pöördus koos oma sõjaväega tagasi Egiptusesse.

⁴⁶ Bayt al-Maqdis — Jeruusalemm. Siin kirjeldatakse Jeruusalemma vallutamist fatimiidide poolt seldžukkidele alluvatel artukiididelt 1098. aastal. Sel ajal polnud Jeruusalemmal muslimite jaoks veel erilise püha linna staatust. Ei linna vallutamisel araablaste poolt u 637. a Bütsantsilt ega selle ümber toimuval kuni 12. sajandi lõpuni ei ole islami ajaloolaste ja teoloogide töödes märkimisväärset tähtsust, põgusat kirjeldamist leidub vaid vallutusi kajastavas *futūḥ*'i žanris — Jeruusalemma kaotamine ristisõdijatele 1099. a ei tekitanud islamimaailmas vähimatki reaktsiooni, kuigi selle pühadust kiitvaid *ḥadīṭ*'e on teada juba islami esimestest sajanditest, nagu ka väljamõeldud lugu kaliif ʾUmari (valitses 634–644) linna külastamisest. Jeruusalemma „pühadus“ tekib alles 12.–13. sajandil koos Saladiniga, kes muutis islamimaailma jaoks tähtsaks ristisõdijate probleemi ja võttis neilt üle ka linna pühaduse idee; vt EI 5: 322–344, eriti aga 323, 331–332. Võimalik, et alles Saladini ajal tekkis islamiõpetlaste seas üksmeel, et Koraani ajaat 17.1 viitab Jeruusalemmale, mis sai siis islamis Meka ja Mediina järel tähtsuset kolmandaks linnaks; vt ka Pipes 2001.

⁴⁷ Naḡm ad-Din bin ʾĪlgāzī (tekstis ʾĪ Ġāzī) bin Urtuq (srn 1122) — Artukiidide dünastia alusepanija Põhja-Mesopotaamias Mardini linnas, ristisõdijate vihane vaenlane 12. saj esimesel veerandil, tuntud nime all ʾĪlgāzī ehk Pūhasōdalane. Ta oli tüüpiline türgi väepealik, kes islamit ja lõbusat elu ühteviisi karmilt armastas, kuulus on tema kaasagse Ibn Munqīḍi iseloomustus: „ʾĪlgāzīga oli nii, et kui ta jõi veini, kestis tal joomahoop kaksikümmend päeva!“ (Ibn Munqīḍh 2015: 312).

⁴⁸ Termin märgib erinevaid kiviheitemasinaid, mille käsitsemisel näitasid araablased juba 7. sajandi lõpuks üles märkimisväärset vilumust. Siin räägitakse arvatavasti trebušetist, milline relvaliik võis jutustuse ajaks juba kuni 230-kiloseid ja kuni 2-meetrise läbimõõduga kive 300 meetri kaugusele heita (EI 6: 405–406).

⁴⁹ Taaveti Pūhamu ehk *Miḥrāb Daʾūd* on Jeruusalemma kindluse nimi arabia keeles. Kindlus rajati u 1. sajandil eKr juutide Hasmonea dünastia ajal, seda tugevdati Herodes Suure valitsemisajal 37–4 eKr kaitsetornidega, mis säilisid ka siis, kui roomlased 70. a linna vallutasid ja purustasid. Kindluse edasine areng Bütsantsi ja araablaste ajal pole selge, kuid selle võimsust ristisõdade ajaks näitab asjaolu, et frangid ei suutnud 1099. a linna rünnates kindlust vallutada ja see anti neile üle kokkuleppega, mille järgi võis selle garnison vabalt lahkuda. Kui linn 1187. a Saladinile alistus, sai kindlusest kohaliku asevalitseja keskus; kindluse nagu ka kogu linna purustasid muslimid täielikult aastatel 1230–1260 ning tänapäevase kuju omandas see alles mamelukide ajal (1260–1516), vt Boas 2001: 73–78; *The Crusades...* 2006: *An encyclopedia* 2006, II: 659–661.

Ja selsamal [aastal] asusid frangid kogu nende väega Ma'rat an-Nu'māni⁵⁰ vastu ning langesid selle peale *dū al-hiġġa* kahekümne üheksandal [26.11.1098], võitlesid selle [linna] vastu, ajasid sinna [linnamüüri] najale püsti oma piiramistornid ja ründeredelik. Pärast seda aga, kui frangid oli vallutanud Antiookia linna reede ööl *raġab'i* alguses [03.06.1098] [oma] relvameistri ettevõtlikkuse abil — ning see oli üks armeenlasest mees, kel nimeks Nayrūz⁵¹ — ja kui katkematult saabus teateid selle [vallutamise] kinnituseks, koguti Süürias kokku väed, millist hulka varem poldud nähtud, ning suunduti Antiookia piirkonda, et purustada frankide armee. Ning neid [franke] piirati seni, kuni neil sai otsa söögipoolis sellisemal moel, et nad isegi lõpnud loomade liha toiduks tarvitasid. Seejärel aga, hoolimata oma nõrkusest, nad ründasid islami väge — kuid nad ise olid palju nõrgemad ja arvult väiksemad! —, ja nad lõid puruks muslimid ja paiskasid laiali nende armee ning ajasid põgenema [ka] kiireimate ratsude peremehed. Nõnda siis rabas mõök džihaadist vabatahtlikult osavõtjaid ja pühale sõjale andunuid ning ka kõiki [teisi] muslimeid sellises [ettevõtmises] neljapäeval, kuuendal *raġab'il* sellel aastal [8.06.1098].

Siis algas aasta nelisada üheksakümmend kaks [dets 1098 – nov 1099]. Selle [aasta] *muḥarram'is* [dets 1098] tungisid frangid peale M'arat an-Nu'māni linnamüürile ida- ja põhjapoolt; nad ajasid piiramistorni selle müüri juurde ning see [torn] oli kõrgem neist [kaitsjatest] ja müüril asuvad muslimid olid nende jaoks [justkui] peopesal. Ei katkenud sõjategevus nende vahel neljateistkümnenda *muḥarram'i* [10.12.1098] päikseloojanguni; ning nad [frangid] said üles linnamüürile ja linnarahvas jättis selle kaitsetuks ning põgenes — pärast seda, kui frankide saadikud olid käinud korduvate palvete, allaandmise- ja kaitsepakkumistega⁵² nende [linna kaitsjate] eludele ja varadele ning [ettepanekuga]

⁵⁰ Ma'rat an-Nu'mān — tänapäeval linnake Süüria loodeosas. Selle piiramise ajal 1098. a lõpus ristsõdijate poolt puhkes frankide seas niivõrd suur näljahäda, et Ibn al-Aṭīri sõnul praadisid nad muslimeid lausa söömiseks (Ibn al-Aṭīr 1998, 9: 16), mis nagu ka väidetav 100 000 elaniku tapmine linna vallutades on ilmne liialdus, kuid millest ka mõni tänapäeva islamiautor suure poliitilise tõmbenumbri teeb, vt Maalouf 1984: 39. Nende sündmuste kaasaegsete, Ibn al-Qalānisī ja Ibn Munqīdī (viimase suguvõsa puutus muide esimesena kokku frankidega pärast Ma'rat an-Numani langemist) värvikates kirjelduses oleks selline tegu kindlasti esile kerkinud, kuid nad ei maini sarnaseid detaile, mitmed kristlikud allikad peavad aga teateid aset leidnud inimsöömisest tõeseks; vt Peters 2011: 84.

⁵¹ Tekstis Nayrūz, aga peaks olema Fayrūz nagu mujal.

⁵² *Amān* — väljastpoolt islamimaailma islami valdustesse sisenejale (*ḥarbi*) antav turve muslimilt; teises tähenduses näiteks piiratavast kindlusest väljuvale või lahkuvale vaenlasele kokkuleppel antav vaba läbipääs (EI 1: 429–430).

väeüksuse sissetoomiseks nende juurde.⁵³ Kuid seda takistas [alistumist lepinguga] vastuolu [linna]elanike endi vahel ja see, mida selle kohta otsustas ja määras Kõikväeline Allah. Nõnda nad siis vallutasidki linna pärast õhtupalvet; ja tapeti seal hulgaliselt [rahvast] mõlemalt poolt. Inimesed põgenesid al-Maʿrat [an-Nuʿmāni] majadesse, kindlustudes seal. Frangid lubasid neile puutumatus, kuid petsid neid; ning nad [frangid] ajasid üle linna ristid püsti⁵⁴ ja kehtestasid linnarahvale koormised, ega täitnud mitte midagi sellest, mis nad nendega [st linnarahvaga] kokku olid leppinud: nad röövisid seda, mida leidsid, ning nõudsid rahvalt seda, mis oli talumatu; siis aga asusid [frangid] teele neljapäeval, seitsmeteistkümnendal *šafar*ʼil [12.01.1099] Kafarṭābi⁵⁵ poole.

Seejärel, selle aasta *rağab*ʼi lõpus [u 15.06.1099], suundusid nad Jeruusalemma poole, rahvas aga hakkas neid kartma nende võimsuse pärast, nemad aga langesid esmalt ar-Ramla⁵⁶ linnale peale ning said selle viljavalmimise ajal oma kätte. Seejärel suundusid nad Jeruusalemma ning taplesid selle rahvaga, piirasid nad sisse, ajasid seal üles piiramistorni ja toetasid selle linnamüüri najale. Kuid nendeni [linna kaitsjateni] jõudis uudis al-Afḍali teeale asumisest Egiptusest koos hiiglasliku sõjaväega, et nendega [frankidega] džihaadi pidada, nad purustada ning päästa linn, kaitstes nõnda seda nende eest. Seepeale taplesid frangid veel raevukamalt selle [Jeruusalemma] vastu ja nad sõdisid vahetpidamata

⁵³ Silmas peeti linna formaalset loovutamist piiratud suurusega väeüksusele ja frankidest komandandi ametisse seadmist.

⁵⁴ Risti kinnitamine linna kõrgeimas või tähtsaimas kohas oli võimu sümbol; siin on ehk mõnevõrra kujundlik sõnastus; vrdl näiteks sellega, kui sümboolse tähendusega oli muslimite jaoks risti maha võtmine esimese asjana pärast Jeruusalemma vallutamist Saladini poolt 1187. a: „Ning Kaljumošee tipus oli suur kullatud rist, ja kui muslimid reedel linna sisenesid, ronis seltskond nende hulgast üles sinna [mošee] tippu risti maha kangutama. Ja kui nad sinna üles jõudsid, hakkas kogu rahvas ühel häälel karjuma, nii linna sees- kui ka väljaspool, nii muslimid kui ka frangid, — kuid muslimid rõõmustades [karjusid] „*Allāh akbar*“, frangid aga karjusid raskelt lööduna ja valu tundes ning see rahva karjumine kajas nii, et maapind vappus ägedalt.“ (Ibn al-Aṭīr 1998, 10: 157). Teised ristisõdade aegsed islamiautorid suhtuvad risti kui sümbolisse tunduvalt vihasemalt — frankide käes olnud Akko linna kirjeldus algab Ibn Ğubayril nii: „Põleb siin eredal leegil uskmatuse ja kõrkuse ning vohavad sead, ristid, lehk ja jätted ning kõik on täidetud rämpsuga ja väljaheidetega.“ (Ibn Munqidh 2015: 143).

⁵⁵ Kafarṭāb — sel ajal linnake Hamast u 40 km loodes, asus keset veevaest platood, nüüd sellenimelist asulat Süürias ei eksisteeri.

⁵⁶ Tänapäeva Iisraeli keskosas asuv linnake, mis asutati 8. sajandi alguses umajjaadide poolt. Frangid hõivasid selle lahinguta ja linn muutus Jeruusalemma kuningriigis palverändurite vahepeatuseks enne Jeruusalemma. Linn langes Saladini kätte 1187. a ja hävitati täielikult, kasutades frankide vastu põletatud maa taktikat; hiljem kosus linn vaevaliselt ja praegu on see valdavalt juutidega asustatud (EI 8: 424).

selle päeva lõpuni, siis eemaldusid, lubades neile [linnarahvale], et ründavad järgmisel päeval jälle. Seega tuli rahvas õhtupalve ajal linnamüüri maha, kuid frangid pöördusid tagasi, ründasid ja tõusid üles piiramistorni ning hõivasid linnamüüri, peletades sealt rahva [kaitsjad] minema, tormasid linna ja said selle oma valdusse. Seepeale põgenes osa selle [linna] inimesi [Taaveti] pühamusse, kuid paljud tapeti ka maha, juudid aga kogunesid pühakotta,⁵⁷ kuid see pandi põlema koos nendega. Kuid [Taaveti] pühamu sai turbe⁵⁸ selle aasta ša‘bān’i kahekümne teisel [13.07.1099]; ning nad [frangid] purustasid Abrahami — olgu rahu temaga — altarid ja haua.⁵⁹ [222]

Siis jõudiski kohale al-Afḍal oma Egiptuse armeega, kuid oli juba hilja. Temaga liitusid as-Sāḥilī⁶⁰ sõjaväeüksused. Ta asus ‘Asqalāni lähedale [laagrisse] *ramaḍān*’i neljateistkümnendal [03.08.1099], oodates merd mööda laevastiku ja araablaste [sõdurite] saabumist, kuid frankide armee pöördus tema suunas ning ründas äkitselt suure hulgaga, mispeale egiptlaste sõjavägi põgenes ‘Asqalāni juurde ja al-Afḍal sisenes linna. Frankide mõõgad olid muslimite üle võimukad, tuues surma sõjameestele, vabatahtlikele ja linnarahvale, ning neid oli [hukkunuid] ligi kümme tuhat hinge. Rööviti paljaks sõjalaager ja al-Afḍal läks omadega ära Egiptusesse. Nemad aga [frangid] pitsitasid ‘Asqalāni nõnda, et kehtestasid linnale enda kasuks kakskümmend tuhat dinaari⁶¹ [lunarahaks]. Ja [linnavõimud] alustasidki linnarahvalt selle kokku kogumisega, et see neile [frankidele] toodaks. Kuid samal ajal puhkes tüli [frangi] juhtide vahel ning nad lahkusid ega saanud [nõutud] rahast mitte midagi.⁶² Ning räägitakse, et neid, keda tapeti selles kokkupõrke käigus ‘Asqalāni rahvast – nii selles [lahingus] osalejaid kui ka eemalolijaid, kaupmehi ja noormehi, rääkimata selle [linna] sõduritest – oli kaks tuhat seitsesada hinge.

⁵⁷ Tekstis *al-kanisah* — ‘pühamu, kirik’, mitte *al-kanis* — sünaog. Jääb selgusetuks, kas autor eksib, väites, et juudid kogunesid kirikusse, või nimetatakse nii nende sünaogooi või on lihtsalt eksitud ühe tähega sõna lõpus.

⁵⁸ Täheanduses, et Taaveti pühamus olid said turbe ja nad võisid lahkuda.

⁵⁹ Aabrahami altarid ja haua — arvatavasti Jeruusalemma lähedal asuvas Hebronis asuv Aabrahami koobas.

⁶⁰ As-Sāḥilī — ‘rannikuala’, Palestiina rannikuala nimetus; siin on see piirkond, mis oli veel Süüria rannikul muslimite kätte jäänud.

⁶¹ Dinaar – 4,25-grammine kuld münt; elukutselise sõduri kuupalk oli u kaks dinaari, vt Ibn Munqidh 2015: 264.

⁶² Tüli puhkes Godfrey ja Raymondi vahel, kes mõlemad pidasid end saavutatud võidu peakangelaseks, samas kui piiratavad olid nõus alistuma vaid Raymondile, mis kahe frangi tüli veelgi suurendas.

II. Tripoli vallutamine ristsõdijate poolt

Aasta 502 [11.08.1108 – 30.07.1109] Selle aasta *šaʿbān*'is [5.03.1109 – 2.04.1109] saabus Raymund bin Sanžil,⁶³ kes juba varem oli rünnanud Tripolit,⁶⁴ frankide maadelt merd mööda kuuekümmne frankide ja genualaste laevaga ning langes Tripoli peale. Kuid tal puhkes tüli oma õepoja as-Sardāniga.⁶⁵ Siis jõudis ka Antiookia valitseja Tankrī as-Sardānī juurde — talle appi; ning saabus kuningas Baḡdwīn, Jeruusalemma kuningas, koos oma sõjaväega ning lepitas nad omavahel. As-Sardānī naasis ʿArqasse⁶⁶ ning ta juhtus [seal] kokku kellegi frangiga ja tahtis teda lüüa, kuid too frank lõi teda [esimesena] ning tappis ta, ning kui sõnum sellest jõudis Raymund bin Sanžilini, saatis ta kellegi oma kaaslastest, et see üle ʿArqa võtaks [261].

Frangid langesid kogu oma suure hulgaga Tripoli peale, nad hakkasid sellega sõdima. [Linna] elanikkond viibis raskes seisus selle aasta *šaʿbān*'i esimesest päevast kuni *dū al-ḥiǧǧa* üheteistkümnendani [5.03 – 11.07.1109]. Nad [frangid] ajasid püsti piiramistornid vastu [linna]müüri. [Tripoli] sõjavägi, võitlejad ja linnaelanikud tunnistasid oma täbarat olukorda ning olid oma hukus veendunud: nende [võitlus]vaim rauges, mis tulenes meeleteheteid meritsi varustust ja abi[väge] toova Egiptuse laevastiku viibimisest. Kuid see merevägi ei suutnud tegutseda, tuul oli vastu [selle] liikumisele, sest määras ju Kõikväeline Allah nõnda asjade käiku. Nõnda siis surusid frangid neile [linnaelanikele] peale tapluse ja ründasid neid piiramistornidest. Ja nad vallutasid selle [linna] mõõga abil esmapäeval, selle aasta *dū al-ḥiǧǧa* üheteistkümnendal, röövisid paljaks selle, mis seal [linnas] oli, ning võtsid vangi selle mehed, orjastasid nende naised ja lapsed. Ja mida nad kätte said selle [linna] varadest ja varandustest, selle käsikirjadest Tarkuse majas⁶⁷

⁶³ Tripoli Bertrand (srn 1112) oli Tripoli vürstiriigi valitseja 1109–1112, Tripoli vürstiriigi looja ja esimese valitseja Raymond de Saint-Gilles' (1041–1105) vanim poeg. Tal õnnestus Tripoli linn 1109. a muslimitelt vallutada, seni Tripoli vürstiriigi nime kandev moodustis ei vallanud riigile nime andnud linna.

⁶⁴ Piiramine oli alanud juba 1102. a ning üks selle eestvedajaid Raymond käis vahepeal abivägesid toomas

⁶⁵ William Jourdain II, Cerdagne'i vürts ja Tripoli vürstiriigi valitseja aastatel 1105–1109.

⁶⁶ عرقة — sellist kohanime pole mina Süürias suutnud tuvastada; praeguses Saudi-Araabias asub pealinna ar-Riyāḍilähedal küll sama kirjepildiga ʿIrqah, kuid kindlasti pole siin seda silmas peetud.

⁶⁷ Nime said sellised asutused Bagdadis 9. sajandi alguses rajatud Tarkuse maja (*Bayt al-ḥikma*) järgi, mis kujutas endast akadeemiat, observatooriumi ja raamatukogu, kus toimus aktiivne antiikkultuuri taasavastamine ja arendamine araabia keelde tõlkimise kaudu; sarnaseid õppeasutusi ja üldkasutatavaid raamatukogusid, mis pakkusid ilma

ja [käsikirjadest], mis oli omanike erakogudes — seda ei ole võimlik määrata ega saa seda üles lugeda. Kuid selle [linna] valitseja ja osa tema sõjaväest pääses — nad olid välja nõudnud *amān*'i enne selle [linna] vallutamist ning kui see oma [frankide] valdusse saadi, lasti nemad vabaks ning nad jõudsidki Damaskusesse mõni päev pärast selle [Tripoli] vallutamist. Kuid selle [Tripoli] elanikega käidi karmilt ümber ja nende vara võeti täielikult ära, nende varandused kaevati peidukohtadest üles – nõnda siis langesid nende peale suured hädad ja valusad piinad.

Frankide ja genualaste vahel oli sõlmitud kokkulepe, et genualased omandavad linnast ning sealt röövitust kolmandiku, kaks kolmandikku saab Raymund bin Sanġil. Nõnda eraldatigi kuningas Baġdwinile parim osa [saagist], mis talle heameelt valmistas, ning Tankri, kui ta ei saanud seda, mida ta soovis as-Sardānī abistamise eest, pöördus tagasi ja langes peale Bānyāsile,⁶⁸ vallutas selle ning andis vaba läbipääsu sealsele rahvale sama aasta *šawwāl*'is [3.05 – 31.05 1109]. Ja ta langes peale Ġu'bayli sadamale,⁶⁹ kus viibis Faḥr al-Malik bin 'Ammār. Aga selles [linnas] oli varustust [vaid] vähene hulk ja ei jäetud selle [linna] ega selle rahva pitsitamist kuni reedeni *dū al-hiġġa* kahekümne teisel [22.07.1109], kui kirja teel lubati neile puutumatus ning nemad vastasid [nõusolekuga] ja andsid selle [linna] üle kaitselubaduse all olles. Seega siis väljus sealt Faḥr al-Malik bin 'Ammār vigastamatult, sest oli ju talle lubanud [Tankri] head soosivat suhtumist ja läänivaldust. [262]

mööda rändavatele õpetlastele peavarju, äraelamist ja akadeemilist eneseväljendust teadmiste otsingul, leidus paljude islamimaailma suurlinnades. 8.–12. sajandi islami maailma iseloomustabki õppeasustuste ja raamatukogude suur hulk, teadmisjanuliste ja tolle aja kohta mobiilsete islamiõpetlaste rohkus, huvi mitteislamilike naaberlade teaduspärandi vastu, rikas vaim ja avatud meel, mille tulemusel kujunes välja islami-araabia kõrgkultuur, mis aga hilisematel perioodidel hakkas endasse sulguma ja aina enam tõsimeelsemaks muutuma.

⁶⁸ Foiniiklaste rajatud sadamalinn, u 55 km Latakiast lõunas, kreeklastele tuntud kui Balanea ja Leucas, Bütsantsi ajal piiskopkonna keskus, mis vallutati 7. sajandi keskpaigas Bütsantsilt araablaste poolt. 1109. a vallutasid selle frangid, hiljem läks hospitaliordu valdusse, kujunedes 13. saj lõpus üheks ristisõdijate viimaseks tugipunktiks Lāhis-Idas; mamelukkide sultan vallutas linna 1285. a ja purustas selle täielikult; nüüd kohaliku tähtsusega sadamalinn Süürias.

⁶⁹ Tekstis ثغر جنينيل, kuid arvatavasti peetakse silmas Byblost, mis on üks maailma vanematest linnadest ja sadamatest. Muslimid vallutasid selle Bütsantsilt 630. aastate lõpus; ristisõdade ajaks oli see fatimiidide võimu all muutunud hästi kindlustatud sadamalinnaks, mille 1103. a vallutas Raymond Saint-Gilles ja sai siis frankide allikates tuntuks kui Gibelet või Giblet; 1187. a langes Saladini kätte, 1197. a said frangid selle tagasi, 1266–1267 vallutas selle mamelukkide võimas valitseja Baybars. Praegu on selles u 50 000 elanikuga Liibanoni sadamalinnas Bybloses säilinud nii foiniikia kui ka ristisõdijate ehitiste varemed; vt EI 2: 568.

Kuid pärast seda saabus Niilusemaa armaada ega olnud egiptlased varem teele saatnud niivõrd palju mehi, laevu ja varustust Tripoli kaitseks, et teha see [linn] tugevaks suure toidumoonavaru ning meeste ja rahaga terveks aastaks ning ühtlasi kindlustada ka Egiptuse valduses olevat rannikut ja selle elanikke. See [laevastik] saabuski Tüürosesse Tripoli vallutamise kaheksandal päeval, kuid juba oli võitlus selle [Tripoli] rahvaga ära otsustatud ning see [laevastik] jäi mõneks ajaks ranniku lähedale ja jagas varustust laiali selle vastas olevale [maismaa] alale. Ja haaras sellest [laevastikust] kinni Tüürose, Siidoni ja Beiruti rahvas ning nad kurtsid oma olukorda ja nõrkust sõjas frankidega, kuid armaada ei saanud jääda [kauemaks] ja hiivas ankrud Egiptusse viivate tuulte tõustes.

Sellel [aastal] saabus Antiookia valitseja Baymund⁷⁰ frankide maadelt, tulles suure sõjaväe eesotsas tagasi oma kuningriiki, ja ta peatus Konstantinoopoli läheduses. Neile astus vastu selle [Konstantinoopoli] kuningas ning temaga koos oli suur vägi tema piirialade *turkumān'e*, nad taplesid päevi. Roomlased püüdsid nende ridu igat moodi segi lüüa, et neid üksteisest eraldada, kuni nad hajusid maid mööda laiali. Seega siis Baymund sõlmis rahu selles asjas [roomlaste] kuningaga ning astus mööda tema vaipa⁷¹ koos nendega, kes olid temaga — nõnda Kõikväeline Allah vabastas [meid] sellest nende ettevõtmisest ning juhtis islamist eemale nende kurjuse.

III. Tüürose dramaatiline ja ebaõnnestunud piiramine frankide poolt 1011⁷²

Aasta 505 [10.07.1111 – 27.06.1112]. Sellel aastal koondas kuningas Baġdwin need, keda ta suutis frankidest kokku korjata, ning võttis ette Tüürose meresadama. Kuid selle [Tüürose] valitseja 'Izz al-Mulk⁷³ ja ka selle [linna] rahvas jõudsid ennem lähetada saadikud Damaskuse atabeki Zahīr ad-Dīni juurde teda appi

⁷⁰ Ladina keeles Bohemund, Antiookia kuningas. Siin on juttu tema tülist Bütsantsiga, mis kulmineerus 1108. a Antiookia sisulise allumisega Bütsantsile. Tüli nõrgestas seda ristisõdijate riiki ja selle eest autor al-Qalānisī siin ka tänab!

⁷¹ „Astus mööda tema vaipa“ — mahalootatud vaipa mööda kõndimine tähendab väärikat vastuvõttu.

⁷² Ristisõdijad vallutasid Tüürose alles 1124. a ja see muutus siis nende üheks peamiseks tugipunktiks.

⁷³ Täisnimega 'Izz al-Mulk al-Ḥusayn bin Nizām al-Mulk — üks seldžukkide riikluse vaimse isa ja kuulsa vesiiri Abū 'Alī Ḥasan ibn 'Alī Tusī (1018–1092), keda enamasti tuntakse nimega Nizām al-Mulk ('Kuningriigi Kord'), poegadest, kelle kohta on vähe teada peale selle, et ta oli Tüürose asevalitseja ja korduvalt sõdis frankidega.

hüüdes ja temalt abi paludes ning lubades heldelt linna talle ära anda. Seega nad vannutasid teda viivitamatult tegutsema ning läkitama suuremat hulka türklasi, et nad jõuaksid kiiresti neile abiks ja toeks [manitsedes], et abi hilinemine põhjustab selle [linna] üleandmise frankidele, sest nad on väsinud ootamast abi Egiptuse valitsejalt al-Afḍalilt. Nõnda siis kiirustaski atabek, saates teele mõningase hulga türklasi: kahesaja mehe ulatuses täisvarustuses ratsanikke — piigimehi-sõdalasi, ning see [salk] jõudiski nende juurde [Tüürosesse]. Ja Tüürose rahvale tuli appi palju jalamehi linna[piirkonnast] ning Ğabal ‘Āmilast,⁷⁴ nad näitasid üles indu selles [ettevõtmises] koos [saabunud] jalameestega Damaskusest. Seega nad jõudsidki [kõik] nende [kaitsjate] juurde [Tüüroses] ja püüsid nendega, atabek aga hakkas ette valmistama teist abiväge. Ja kui Bağdwin sai teada sellest, et leppisid kokku atabek ja Tüürose rahvas, kiirustas ta neile kallale tungima kahekümne viiendal [kuupäeval] viiesaja viiendal aastal [29.11. 1111] nendega, kes olid kokku kogutud ja korjatud *ğumādā al-awwal*’il. Ja ta käskis maha raiuda palmipuud ja püstitada sinna ehitised, rünnata seda [Tüürost] ning tapelda selle vastu pidevalt rünnates. Kuid ta tõmbus eemale lüüasaanuna, saavutamata seal soovitud. Ja öeldakse, et Tüürose rahvas lasi selle tapluse ajal ühelainsamal päeval lendu kaksikümne tuhat noolt.

Zahir ad-Din väljus Damaskusest [sõjaväega] siis, kui ta sai teade nende [frankide] peale langemisest Tüürosole; ta asus laagrisse Bānyāsi juures, saatis frankide piirkondadesse oma väeüksusi ning röövlitest jalamehi,⁷⁵ andes neile voli riisuda ja tappa, [sõjasaaki] haarata, purustada ja põletada, püüdes neid [franke] segada ning eemale tõmmata sealt [Tüüroses]; teise väeosa saatis ta aga Tüürosesse, kuid see ei suutnud linna sisse pääseda. Zahir ad-Din [ise aga] suundus al-Habīsi,⁷⁶ mis [284] paikneb as-Sawādis — see on tugev kindlus,

⁷⁴ Mägine piirkond tänapäeva Liibanoni lõunaosas, šiiitide keskus alates u 8.–10. sajandist. Siinkohal on selgusetu, kes need abistajad olid — kas sunniidid või mõni toonane šiiitlik sekt.

⁷⁵ *Riğālat al-ḥaramiyat* — tüüpiline keskaja pauperitest maakaitsevägeüksus, mis formeeriti kiiresti sõjategevuse jaoks linnalumpenist, keda kasutati abivägedena ja kelle palgaks oli lahingus saadud sõjasaak. Samas oli sellise seltskonna sõjaline võimekus reeglina kehv, sageli alustasid selliste abivägede juhtimisega oma sõjaväelase teed aristokraatidest noorukid. Sarnase rüüsteretke kirjeldust, mida juhtis sel ajal vaevalt 15-aastane Usāma ibn Munqidh, vt Ibn Munqidh 2015: 220–221.

⁷⁶ *Al-Habīs* — arvatavasti peab autor silmas islamieelse Petra varemete lähedal kalju tipus asuvat frankide kindlust, mille juurde pääses vaid kaljusse raiutud astmeid mööda. Kindluse rajamise ega ajaloo kohta ei teata peaaegu midagi, v.a seda, et ainsa kirjelduse ajal aastaks 1217 oli see juba varemeis, vt Kennedy 1994: 28–30.

mida kergelt ei saa [kätte]; ta taples vihaselt selle vastu ning sai selle valdajaks, alistas [selle kindluse] mõõgaga⁷⁷ ning tappis armutult maha need, kes seal olid.

Frangid aga alustasid kahe puust piiramistorni ehitamisega, et nende abil Tüürose linnamüüri rünnata. Zahīr ad-Dīn ründas neid [franke] korduvalt, et sellisel moel saaks Tüürose sõjavägi linnast välja tungida ja kaks piiramistorni maha põletada. Kuid frangid arvasid ära sellise kavatsuse, kaevasid igast küljest nende [piiramistornide] ümber tõkkekraavi ning panid sinna süvendile relvis mehed valvesse. Neid torne kaitsti ega pööranud nad [frangid] tähelepanu sellele, mida ta [Zahīr ad-Dīn] tegi ja sooritas nende valdusi rünnates, [hoolimata] seal korda saadetud laastamistööst. Ootamatult saabunud talv ei põhjustanud frankidele vähimatki kahju, sest olid ju nemad koha sisse võtnud tihkel liivasel pinnasel, kuid seevastu türklastele said nende asukoha tõttu osaks suured kannatused ja valulik häda — kuid sellest hoolimata ei jätnud nad [türklased] kasutamata [võimalusi] rünnakute korraldamiseks, et lõigata ära frankide varustamist ja [vajalikke] tarneid ning kõige selle äravõtmist, mida neile [frankidele] toodi.

Türklased lõikasid ära juurdepääsu Siidonisse viivale sillale/tammile takistamiseks nende [frankide] varustamist, seepeale aga nemad [frangid] muutsid vajaliku tarnimist nõnda, et see kõikjalt mere poolt saabus, kuid Zahīr ad-Dīn mõistis seda ning lähetas sõjaväerühma Siidoni lähistele, et see laastaks selle [eeslinnade] piirkondi; tapetigi hulk meremehi, rannikul põletati maha ligi kakskümmend laeva ning kõige selle kõrval ei jätnud ta Tüürose elanikele läkituste saatmist, et tugevdada nende südameid, õhutada südi vastuhakku frankidele ning nendega vahvalt taplemist.

Nad [frangid] said kahe piiramistorni ja nende sees oleva kahe oina⁷⁸ ehitamisega ühele poole umbkaudu seitsmekümne viie päevaga, seejärel alustati nende kahe [piiramistorni] väljatoomise ja vedamisega kümnendal *šaʿbān*'il [11.02.1112] ja linnamüürile lähenemisega ning nendelt kahelt [piiramistornilt]

⁷⁷ S.t võeti tormijooksuga, mitte ei alistunud lepinguga. Islami sõjaõiguse järgi kuulub lahinguga vallutamise puhul kogu sõjasaak lahingutegevusest osa võtnud sõduritele, millest 1/5 eraldatakse valitsejale; vangide saatuse aga otsustab islamiriigi valitseja või väejuht, vajaduse korral vahetatakse nad musulimitest vangide vastu, hukatakse või orjastatakse, vt Peterson 2017.

⁷⁸ *Kabbāš* — ingliskeelses terminoloogias *battering ram*, müüri lõhkumise seadeldis, mida siin kirjeldatud kujul kasutasid juba kartaagolased ning piiramiste kirjeldustes kohtab neid antiigist alates; kadus käibelt tulirelvade arenedes 14.–15. sajandiks; vt Humphrey, Oleson 1998: 565–570.

vihase lahingu pidamisega. Neist kahest väiksema piiramistorni kõrgus oli üle neljakümne küünra,⁷⁹ suurem aga ületas viitkümmet küünart.

Seega, kui siis saabus *ramaḍān*'i esimene päev [2.03.1112], väljus Tüürose rahvas oma kindlusetornidest nafta, puidu, tõrva ning süütamisvahenditega, kuid nad ei suutnud saavutada nende kahe [piiramistorni] vastu midagi, ja nad heitsid süüte[materjali] väikse piiramistorni lähedale seal, kus frangid polnud võimelised seda kaitsma; saabuski tugev tuulehoog ja viis tule väiksemale piiramistornile ning see läks pärast vihast taplust sellel põlema⁸⁰ — võitlus [285] oli selle pärast äge ning [linna kaitsjate poolt] võeti sealt sõjasaagiks arvukalt rõngassärke, pikki kilpe ja muud. Tuli levis ka suure piiramistornini, kuid siis jõudis muslimiteni uudis, et frangid on ründamas purustatud linna[osa], et võtta tornipõletajatelt eestvedamine; seega nad [tüüroslased] loobusid taplemisest tornidel — siis muutusid frangid nende vastu ägedaks, tegid neist piiramistorni puhtaks ning kustutasid ära selle tulekahju, mis tornile oli levinud, ning seadsid kõigist külgedest hulga oma sõjamehi [valvesse] torni ja katapultide kaitseks. Ega raugenud nende [frankide] rünnak sellele [linnale] *ramaḍān*'i lõpuni: nad nihutasid piiramistornid lähemale ühele linna[müüri] tornidest; ja nad rajasid/täitsid⁸¹ kolm kraavi, mis olid selle [torni] ees.

Linnarahvas aga tõttas samal ajal tornimüüri ees olevasse kaitsekäiku — see asus kohe frankide piiramistorni juures — ning nad süütasid seal lõkke. Kaitsekäigus hakkas tuli lõõmama ning variseski kokku [kaitsetorni?] välissein piiramistorni vastas; sellisel moel takistas see [piiramistorni] ligipääsu linnamüürile ja selle ründamist. Seega selles kohas, mida nemad püüdsid [rännata], jäi [kaitseks vaid] madal [müür], kuid selle koha üle võimutsesid linnamüüri tornid, tehes nõnda viljatuks nende pealetungi sellest kohast.⁸² Kuid frangid puhastasid [müürivaringu] rämpsu, vedasid piiramistorni teise linnamüüri torni juurde ja hakkasid seda [piiramistorni] sinna lähedale lükkama; ja nad said lõpuks linna-

⁷⁹ Küünar (*zirā*) — pikkusühik, u 0,66 meetrit. Seega võis suurema piiramistorni kõrgus küündida lausa 35–40 meetrini, mis on tüüpilise 12-korruselise elamu kõrgus meie magalarajoonides.

⁸⁰ Sõnastusest ei saa täpselt aru, kas võitlesid frangid ründajatega torni ümber või tulega, seda kustutada püüdes.

⁸¹ *Ṭammū* — siit võib aru saada nii seda, et nad täitsid linna ees olevad kaitsekraavid, kui ka seda, et nad kaevasid ise kolm kraavi, kas tunnelid kaitserajatiste õonestamiseks või siis madala kraavi, mida mööda piiramistorni müürile lähemale nihuta, vt erinevad tähendusi sõnale *ṭamma*: Lane 1863–1893, V: 1877.

⁸² Toonaste allikate täpsus jätab piiramiste kirjelduste osas sageli soovida, on arusaamatu, mida autor tahab öelda; vrd vägagi sarnane on kirjakoht frankide käes oleva Kafartābi linna piiramisest muslimite poolt 1115–1116: Ibn Munqidh 2015: 262–265.

müüri juurde ning hakkasid selles [piiramistornis] olevate oinastega linnamüüri rammima. Nad jönksutasid edasi-tagasi [oinaid] selle [linnamüüri] pihta nõnda, et sealt hakkas kive välja pudenema ning linnarahvas oli juba huku äärel.

Kuid üks madruste ninamehi [linnas], kelle pea jagas, valdas Tripoli rahva hulgas [levinud] kirstu valmistamise kunsti ning omas arusaamist ja kogemust sõjaasjanduses, hakkas meisterdama rauast konkse takistamiseks oinast selle esiosas ja külgedel, kui see seina pihta puksis: seega siis tõmbasid mehed köitest [mis olid nende konksude küljes] nõnda, et nende sikutamise ägedusest hakkas piiramistorn juba külili vajuma. Vahel aga murdsid frangid ise selle [oina] oma piiramistorni pärast peljates, puhuti aga läks see [oinas] kõveraks või muutus kasutamiskõlbmatuks; kord aga lõhuti ta sootumaks kahe kivi-mürakaga, mis üksteisega kõvasti kokku seoti ning linnast [müürilt] alla selle [oina] peale heideti. Ning nad [frangid] tegid [286] mitu oinast, kuid need lõhuti jutti üksteise järel; ning igauhe [oinaste] pikkus oli kuuskümmend küünart ja need rippusid köite abil puust piiramistornis; igal neist oinastest oli peaosas raud, mille raskus ületas kaksikümmend *ritl*'it.⁸³

Oinaste vahetamine venis pikale. Sel ajal, kui nad nihutasid piiramistorni müüri juurde, kinnitas see madruste mainitud ninamees ühe pika tugeva kuivast puust ridva, pannes selle püsti [linnamüüri] tornile frankide piiramistorni vastu, selle otsa aga [kinnitas] ristikujuliselt puust lati, see oli laiusega nelikümmend küünart, seda pöörati rulli peal olevat vinti mööda just nii, nagu soovis seda selle [riistapuu] juht — samamoodi, nagu see on merelaevade mastidel — ning selle lati otsas oli pööratav raudnool, selle [lati] teises otsas aga olid köied, mille kaudu pöörati seda [riistapuud] suunas, kuhu soovis seda selle juht. Kasutades sellist [moodust] segamaks neid [franke] seal tornis oinaste juures, tõsteti sinna [köiega] üles mustust ja jätteid täis potte, mis heideti nende peale ning mis pani [seal] inimesed kitsikusse ning takistas nende ettevõtmist ja tegutsemist. Ja see nimetatud meremees võttis kuivad viinamarjakorvikesed, valas sinna sisse õli ja vaiku, saepuru, kampolet ja kõrkjapuru, süütas selle põlema: sel moel [ridva külge] kinnitatult jõudis [korvike] mööda nimetatud riistapuud frankide piiramistorni kohale ning tuli langes piiramistorni ülemise osa peale. Nad [frangid] tõttasid seda [tuld] äädika ja veega summutama, tema [see meremees] aga kiirustas teist [korvikest] üles vinnama; lisaks sellele visati torni pihta väikesi keevat õli täis pütikesi. Selle tulemusel puhkes suur tulekahju ning kui

⁸³ *Ritl, ratl* — kaaluühik, üldiselt 434 grammi, kuid kohati, sh ka Süürias, veidi raskem. Võimalik, et siin on arvuga eksitud ja see oina peosa raud oli ikka tunduvalt raskem.

leek muutus aina suuremaks ning levis ühest kohast teise, võttis see [põleng] võimust ja sai jagu kahest mehest, kes olid torni ülaosas pealikeks, tappis neist ühe ning ajas plehku teise, kes siis laskus sealt alla; palang aga haaras [torni] ülaosa, [levis] sealt järgmisele korrusele, siis selle [torni] keskele, aina mööda puitu edasi levides ning sai võitu nendest, kes seal ümberringi korrustel viibisid, sest nad olid võimetud seda ära kustutama; seepeale panid plehku kõik, kes seal korrustel igal pool viibisid. Tüürose rahvas aga tuli välja selle [piiramistorni] juurde ning nad röövisid sealt seda, mis seal leidus, ning saadi sõjasaagiks relvi ja asju ning kõike muud niivõrd [ohtralt], et seda pole lausa võimalik kirjeldada.

Frangid aga langesid toimunu pärast masendusse ning hakkasid sealt [linna ümbrusest] lahkuma; nad põletasid maha elamud, mille olid ehitanud oma elanikele sõjalaagris; süütasid ka suure hulga laevu [287], mis neil rannikul olid, sest nad olid nendelt ära võtnud mastid ja kiilud ning [muud] nende [laevade] [puit]osad piiramistornide [ehitamise] jaoks. Nende suurte ja väikeste laevade arv oli umbes kakssada, neist ligi kolmkümmend olid sõjalaevad ning mõnes nad vedasid oma kergemat [sõja]kraami. Nõnda nad siis lahkusid selle aasta kümnendal *šawwāl*'il [10.04.1112], olles Tüürost piiranud neli ja pool kuud; nad pöördusid tagasi 'Akkässe ning hajusid laiali mööda oma piirkondi.

Tüürose elanikud väljusid [linnast] ja võtsid saagiks selle, mis nad nendega [frankidega] sõdides said; nende juurde appi kamandatud türklased pöördusid aga tagasi Damaskusesse — neist ligi kaksikümmend meest oli hukka saanud vaenutegevuse käigus. Nad [appi saadetud türklased] said seal [Damaskuses] igakuise ülalpidamise ja palga. Ning mitte ühegagi frankide piiramistornidest pole ei enne ega nüüd juhtunud seda, mis sündis selle ülalt alla [täielikult] ära põletatud piiramistorniga: seda põhjusel, et mõlemad tornid [piiramistorn ja linnamüritorn] olid oma kõrguselt võrdsed, sest kui üks nendest kahest oluaks teisest kõrgem, hävinuks lühem. Hukkunute arv Tüürose rahva hulgast [piiramise tõttu] moodustas nelisada hinge; frankide hulgast aga [oli hukkunuid] teadjate andmetel kahe tuhande ligi.

Kirjandus

- a l - B a l ā ḡ u r ī, Aḥmad ibn Yaḥyā 1916–1924. Philip Khuri Hitti, Francis Clark Murgotten. *The Origins of the Islamic State*. New York: Columbia University
- a l - Q ā ḡ ī, ‘Abd al-Muḥsin bin ‘Abd ar-Raḥman 1998 [1418]. *Adyān, wa firaq wa madāhib*. Al-Minbar. <http://www.alminbar.net/alkhutab/khutbaa.asp?mediaURL=1455>
- A m e r i c a n a* 2006 = *E n c y c l o p e d i a A m e r i c a n a* 2006. Vol. 16. Danbury, Conn.: Scholastic Library Pub
- a ṭ - Ṭ a b a r ī, Muḥammad ibn Ġarīr 1879–1901. *Ta’rīḥ ar-rusul wa al-mulūk = Annales quos scripsit Abu Djafar Mohammad ibn Djarir al-Tabari*. Ed. by M. J. de Goeje. Vol. 1–12. Lugd. Bat.: E. J. Brill
- B a a l b e k* 1998 = *Baalbek: Image and Monument 1898–1998*. Ed. Hélène Sader, Thomas Scheffler, Angelika Neuwirth. Stuttgart [u.a.]: Steiner
- B a r r, James 2016. General Gouraud: “Saladin, we’re back!” Did he really say it? — *Syria Comment*, May 27, 2016. <https://www.joshualandis.com/blog/general-gouraud-saladin-back-really-say/>
- B o a s, Adrian J. 2001. *Jerusalem in the Time of the Crusades: Society, Landscape, and Art in the Holy City under Frankish Rule*. Routledge
- B u l l, M 2005. *Thinking Medieval: An Introduction to the Study of the Middle Ages*. New York: Palgrave Macmillan
- C h a c h n a m a h* 1900 = *The Chachnamah, an Ancient History of Sind, Giving the Hindu period down to the Arab Conquest*. Translated from the Persian by Mirza Kalichbeg Fredunbeg, Deputy Collector, Naushahro, Hyderabad District. Barachi: Printed at the Commissioner’s Press
- C o o k, D 1999. A survey of muslim material on comets and meteors. — *Journal for the History of Astronomy*, XXX, pp. 131–160
- D a j a n i - S h a k e e l, Hadia 1976. Jihad in twelfth-century Arabic poetry: A moral and religious force to counter the Crusades. — *The Muslim World*, Vol. 66
- E I = *Encyclopaedia of Islam* 1960–2005. 2nd ed. 12 vols. Ed. by P. J. Bearman, Th. Bianquis, C. E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs et al. Leiden: E. J. Brill (EI)
- E l l i o t, Sir H. M. 1871. *The History of India, as Told by Its Own Historians: The Muhammadan Period*, Vol III

E p h r a t, Daphna; Mustafa D a u d 2003. Muslim reactions to the Frankish presence in Bilād al-Shām: Intensifying religious fidelity within the masses. — *Al-Masāq: Journal of the Medieval Mediterranean*, Vol. 15, Issue 1, pp. 47–58

F u l l e r, Thomas 1639. *The Historie of the Holy Warre*. Cambridge: Thomas Buck

G a b r i e l e, Matthew 2011. *An Empire of Memory: The Legend of Charlemagne, the Franks, and Jerusalem before the First Crusade*. Oxford: Oxford University Press

G a b r i e l i, Francesco (Ed., Transl.) 2010. *Arab Historians of the Crusades*. Abingdon: Routledge

Ĝ a m h a r a h ḥ u ṭ a b ... 1933 = Ĝamharah ḥuṭab al-‘arab fī ‘usūr al-‘arabīyah az-zāhirah 1352/1933. Ed. Ahmad Zakī Nafwat, 3 vols. al-Qāhirah: Šarika maktabat wa matba‘āt Mustafā al-Bābī al-Halabī wa awlāduhu

G e r š m a n, Helen 2017. *From Terrorist Leader to Voice of Ĝ i h ā d : A Rhetorical Analysis of Usāma ibn Lādin’s Messages*. Tallinn: Tallinn Universtity Press

Г и б б, Гамильтон 2009. Дамасские хроники крестоносцев. (Серия: Хроники военных сражений.) Москва: Центрполиграф

The D a m a s c u s c h r o n i c l e of the crusades. Extracted and translated from the chronicle of Ibn Al-Qalanisi 1932. Tr. H. A. R. Gibb. London

G i b b o n, Edward 1836. *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*. London: Frederick Westley and A. H. Davis

G r o u s s e t, René 1934–1936. *L’histoire des Croisades*, 3 Vols. Paris: Plon

H a z a r d, Harry W; Z a c o u r, Norman P 1990. *A History of the Crusades*, Vol. 6: *The Impact of the Crusades on Europe, Together with a Bibliography of the Crusades*. University of Wisconsin

H a w w á, Sa‘īd. 1992. *Ĝund Allāh taqāfatan wa-ahlāqan*. al-Qāhirah: Maktabat Wahbah

H i l l e n b r a n d, Carole 2007. *Turkish Myth and Muslim Symbol: The Battle of Manzikert*. Edinburgh University Press

H i l l e n b r a n d, Carole 2010. *Jihad poetry in the age of crusades*. — Ed. by Thomas F. Madden, James L. Naus, Vincent Ryan. *Crusades: Medieval Worlds in Conflict*. Aldershot: Ashgate Publishing

H u l w, ‘Abd Allāh 1999. *Tahqīqāt ta’riḥīya luġawīya fī al-asmā’ al- ġuġrāfīyah as-Sūrīya: istinādan lil- ġuġrāfīyīn al- ‘Arab*. Bayrūt: Bisān lil-Našr wa-at-tawzi‘ wa-al-i‘lām

- H u m p h r e y, J W, J. P. O l e s o n 1998. *Greek and Roman Technology: A Sourcebook* (Annotated Translations of Greek and Latin Texts and Documents.) London : Routledge
- I b n ‘ A b d a l - Ḥ a k a m, ‘Abd al-Raḥmān ibn ‘Abd Allāh 1961. *Futūḥ Miṣr wa-al-Mağrib*. al-Qāhira: Lağnat al-Bayyān al-‘Arabī
- I b n a l - Q a l ā n i s ī, Abū Ya‘lá Ḥamza ibn Asad 1908. *Ta’rīḥ Abī Ya‘lá Ḥamza ibn al-Qalānisī: al-ma‘ruf bi-ḍayl ta’rīḥ Dimašq*. Bayrūt: Maṭba‘at al-Ābā’ al-Yasū‘iayn.
- I b n a l - Q a l ā n i s ī, Ḥamza Ibn-Asad 1952. *Damas de 1075 à 1154: Traduction annotée d'un fragment de „l'Histoire de Damas“ d'Ibn al-Qalānisī*. Transl. Roger le Tourneau. Damas: Institut Français
- I b n a l - Q a l ā n i s ī, Abū Ya‘lá Ḥamza ibn Asad 1983. *Ta’rīḥ Dimašq: 360–555 H*. Ed. Suhayl Zakkār. Dimašq: Dār Ḥassān
- I b n a l - A ṭ ī r, ‘Izz ad-Dīn 1998. *Al-Kāmil fī at-ta’rīḥ*. Vol. 1–11. Bayrūt: Dār al-kutub al-‘ilmiya
- I b n M u n q i ḍ, Usāmah 1987. *Lubāb al-ādāb*. Miṣr: Maktab as-sunna
- I b n M u n q i ḍ, Usāmah 2003. *Kitāb al-i’tibār*. Bayrūt: al-Maktab al-islāmī
- I b n M u n q i ḍ h, Usāma 2015. *Õpetlike näidete raamat: Araabia rüütli mälestused*. Araabia keelest tõlkinud ja kommenteerinud Üllar Peterson. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus
- I b n W a r r a q 2013. *Sir Walter Scott’s Crusades & Other Fantasies*. Nashville, Tennessee: New English Review Press
- K e n n e d y, Hugh 1994. *Crusader Castles*. Cambridge: Cambridge University Press
- K h o u r i, Malek 2010. *The Arab National Project in Youssef Chahine’s Cinema*. Cairo: The American University in Cairo Press
- K o s t i c k, Conor 2011. *The Crusades and the Near East: Cultural Histories*. London: Routledge
- a l - K ũ f ī, Muḥammad Ibn Alī Ibn A‘ṭam 1992. *Al- Futūḥ*. Bayrūt: Dār al-Fikr
- L a n e, Edward William 1863–1893. *An Arabic–English Lexicon*. 8 vols. London, Edinburgh: Williams and Norgate
- L o m b a, Ania, Martin O r k i n 2013. *Post-Colonial Shakespeares*. London: Routledge.
- M a l o u f, Amin 1984. *The Crusades through Arab Eyes*. Transl. Jon Rothschild. London: Al Saqi Books

- M a d d e n, T.F. (ed.) 2002. *The Crusades: The Essential Readings*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd
- M a i m b o u r g, Louis 1675. *Histoire des croisades pour la délivrance de la Terre Sainte*. Paris: Sébastien Mabre-Cramoisy
- M a n i o n, Lee 2014. *Narrating the Crusades: Loss and Recovery in Medieval and Early Modern English Literature*. Cambridge: Cambridge University Press
- M c E a n e y, James 2002. *The Crusades: A Bibliography with Indexes*. Hauppauge, N.Y.: Nova Science Publishers
- Medieval Sourcebook* = *Medieval Sourcebook: Urban II (1088–1099): Speech at Council of Clermont, 1095, Five versions of the Speech*. <https://sourcebooks.fordham.edu/source/urban2-5vers.asp>
- M i c h a u d, Joseph-François 1825. *Histoire des Croisades*. Paris: A. André: Ducollet
- M o u r a d, Suleiman A, James E L i n d s a y 2008. *The Muslim Counter-Crusade: Ibn Asakir and Jihād Ideology in the Crusader Period*. Farnham: Ashgate Publishing
- M o u r a d, Suleiman A 2008. Jihād propaganda in early Crusader Syria. — *Al-‘Uṣūr al-wuṣṭā: Bulletin of Middle East Medievalists*, Vol. 20, Issue 1 (April), pp 1–8
- M u r r a y, Alan V (Ed.) 2006. *The Crusades. An Encyclopedia*. Vol. 1–4. Santa Barbara, Calif.: ABC Clío
- N o r w i c h, John Julius 1997. *A Short History of Byzantium*. New York: Vintage Books
- P e t e r s, Edward 2011. *The First Crusade: “The Chronicle of Fulcher of Chartres” and Other Source Materials*. University of Pennsylvania Press
- P e t e r s o n, Üllar 2018. Mittemuslimid ‘Alī ibn Abī Bakr al-Margīnānī (1135–1197) õiguslase teose *al-Hidāya* raamatus *Kitāb as-sayar*. — *Eesti Akadeemilise Orientaalseltsi aastaraamat: Idakiri 2017*. Tartu: Eesti Akadeemiline Orientaalselts, 2018, lk 82–110
- P i p e s, Daniel 2001. The Muslim claim to Jerusalem. — *Middle East Quarterly*, September. <http://www.danielpipes.org/84/the-muslim-claim-to-jerusalem>
- Q u ṭ b, Sayyid 1997. *Ma‘rakatunā ma‘a al-yahūd*. al-Qāhira: Dār aš-Šurūq
- P h i l l i p s, Jonathan 2013. *Before the Kaiser: The Memory of Saladin and the Crusades in the Near East from the Fifteenth to the Nineteenth Centuries*. Royal Holloway, University of London https://pure.royalholloway.ac.uk/portal/files/17993420/Phillips_Before_the_Kaiser_10.11.13.pdf

- P r a w e r, Joshua 1972. *The Latin Kingdom of Jerusalem*. London: Weidenfeld and Nicolson
- P r a w e r, Joshua 1988. *The History of the Jews in the Latin Kingdom of Jerusalem*. Oxford: Oxford University Press
- R i l e y - S m i t h, Jonathan 1980. Crusading as an act of love. — *History*, Vol. 65, No. 214, pp. 177–192
- R i l e y - S m i t h, Jonathan 1995. *The First Crusade and the Idea of Crusading*. London: The Athlone Press
- R i l e y - S m i t h, Jonathan 2000. *The First crusaders, 1095–1131*. Cambridge, U.K.; New York: Cambridge University Press
- R i l e y - S m i t h, Jonathan 2002. *What Were the Crusades?* San Francisco: Ignatius Press
- R i l e y - S m i t h, Jonathan 2005. *Truth is the First Victim Kingdom of Heaven has got it dramatically wrong, according to a professor of Ecclesiastical History at Cambridge U.K.* Times: Timesonline May 5, 2005 <https://www.thetimes.co.uk/article/truth-is-the-first-victim-p9zsd2d7nsb>
- R u n c i m a n, Steven 1951. *A history of the Crusades: The First Crusade and the Foundation of the Kingdom of Jerusalem*. Cambridge: University Press
- R u n c i m a n, Steven 1954. *A History of the Crusades: The Kingdom of Acre, and the Later Crusades*. Cambridge: University Press
- S c o t t, Walter 1886. *The Talisman*. Boston: Ginn
- S i v a n, Emmanuel 1966. La Genèse de la contre-croisade: Un traité Damasquin du début du XIIe siècle. — *Journal Asiatique*, No. 254, pp. 197–224
- S n o u c k H u r g r o n j e, C 1915. *The Holy War Made in Germany*. New York: Putnam
- T a ' r ī ḥ D i m a š q ... 2007 = Ta'rīḥ Dimašq: min al-qarn al-rābi' hattā al-qarn al-sābi' al-ḥiḡrī, min al-qarn al-'āšir hattā al-qarn ar-rābi' 'ašar milādī: aḡ-dayl al-muḡayyal 'alā ta'riḥ Dimašq li-Ibn al-Qalānisī. Dimašq: at-Takwīn lil-ta'lif wa-at-tarḡama wa-an-našr*
- T a r t ī b ... 1990 = Tartīb al-a'lām 'alā al-a'wām : al-A'lām li-ḡayr ad-dīn az-Zarkalī. Vol I. Ed. Zuhayr Zāzā. Bayrūt, Lubnān: Dār al-Arḡam*
- T a s s o, Torquato 1581. *Gerusalemme liberata*. Casalmaggiore: Antonio Canacci & Erasmo Viotti. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k71664j/f2.image>
- T h e C r u s a d e s ... 2003 = The Crusades: Bibliography. <http://faculty.arts.ubc.ca/rrouse/crusadebiblio.htm>*

- Theron, J., E. Oliver 2018. Changing perspectives on the Crusades. — *HTS Teologiese Studies/Theological Studies*, Vol. 74, Issue 1. <https://doi.org/10.4102/hts.v74i1.4691>
- Tritton, Arthur Stanley. 1930. *The Caliphs and their non-Muslim Subjects*. London: Milford
- Tyerman, Christopher 1998. *The Invention of the Crusades*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Macmillan Press
- Tyerman, Christopher 2006. *A New History of the Crusades*. [p.p .n.a:] Allen Lane
- Tyerman, Christopher 2011. *The Debate on the Crusades, 1099–2010*. Manchester, New York: Manchester University Press
- Voltire 1759. *An Essay on Universal History, the Manners, and Spirit of Nations: From the Reign of Charlemagne to the Age of Lewis XIV*. Ed. Thomas Nugen. London: Nourse J.
- Whitby, Mary 2008. *Byzantines and Crusaders in non-Greek Sources, 1025-1204*. Oxford: Oxford University Press
- Zakkār, Suhayl 1995. *al-Mawsū‘a aš-šāmīla fī tā’rīḥ al- ḥurūb aš-ṣalībīya*. Dimašq: Dār al-Fikr